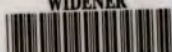
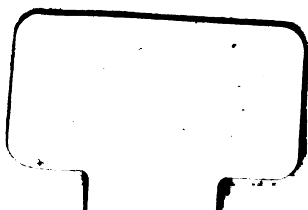

Google





1082

Harald Hjärne

Gustaf Storm

HARALD HJÄRNE

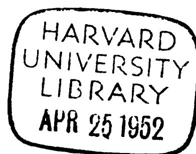
GUSTAF ADOLF

PROTESTANTISMENS FÖRKÄMPE

NÅGRA SYNPUNKTER.



STOCKHOLM, WAHLSTRÖM & WIDSTRAND.



Stockholm, Isaac Marcus' Boktryckeri-Aktiebolag, 1901.

Denna lilla skrift, som egentligen i något förkortadt skick blifvit meddelad såsom bidrag till ett tyskt populärt verk om protestantismen, afser blott att antyda några synpunkter för uppfattningen af Gustaf Adolfs betydelse såsom protestantismens förkämpe.

För en svensk allmänhet kan det tyckas, som om det redan vore nog skrifvet om Gustaf Adolf och hans historia. Men i Tyskland, hvars utveckling lika mycket som Sverges behärskas af hans personlighet, står diskussionen om hvad han uträttat och åsyftat ständigt på dagordningen. Där gäller nästan det samma om honom som inom ett annat område om Goethe: Gustav Adolf und kein Ende.

Kännare af den nyare vetenskapliga litteraturen torde utan svårighet kunna spåra de källor, som här blifvit i större eller mindre mån anlitade, äfvensom de åsikter och förslagsmeningar, som blifvit antingen följda eller med berådt mod lämnade å sido. För anbringande af citater har platsen icke funnits vara den rätta.

Det är käringatröst kvida och lida; man måste det onda genom goda råd bota och borttaga.

Gustaf Adolf.

Protestantismens uppkomst betecknar den mest genomgripande brytningen i de nyeuropeiska folkens samfällda och särskilda utveckling. Därigenom sprängdes den västerländska kyrkan, som varit lika mycket en världsstat som ett religiöst samfund. Men det dröjde länge, innan protestantismen i någon mån kunde frigöra sig från den inrotade föreställningen, att den sanna kyrkan äfven under nya former ovillkorligen måste vara på ett eller annat sätt förknippad med världslig makt, såsom antingen särskildt understödd af öfverheten eller själf delaktig af dess myndighet. Det gamla katolska arfvet kunde ej med ens till fullo vedersakas och har i själfva verket ännu ej blifvit alldeles utplånadt.

Men inom protestantismen framträda redan från början tvenne riktningar, som hvar på sitt olika sätt sökt lösa det uråldriga problemet om kyrkans beteende i en konflikt med den världsliga makten. De utgå egentligen båda från hvar sin sida af katolicismen, den ena från dess mystiska, den andra från dess teokratiska lynne.

Enligt Luther och dem, som i detta stycke tänka lika med honom inom olika protestantiska kyrkor, har den kristne såsom sådan inga andra vapen att tillgå än ordet och bönen. Det är allenast öfverheten, vare sig kristlig eller okristlig, som äger bära svärdet, men den kristliga öfverheten har att nyttja detta sitt ämbete äfven till kyrkans skydd. I öfverhetens tjänst både får och bör den kristne gripa till svärdet. Men om öfverheten sviker sin plikt, till och med förföljer kyrkan, då har den kristne tjänaren eller undersåten ingenting annat att göra än att bedja för öfverhetens omvändelse och, om han är beklädd med predikoämbetet, öppet uttala sina förma-

ningar, i värsta fall lydigt underkasta sig alla lidanden hellre än öfvergifva sin kristliga tro. Uppror äfven emot en okristlig och tyrannisk öfverhet är alltid synd.

Enligt den uppfattning åter, som plägar kallas den »reformerta», finns ingen annan rättmätig öfverhet än den kristliga, och det är den kristnes plikt att bereda kyrkan en sådan öfverhet genom de medel, som Gud förlänar, i nödfall äfven med svärdet. Öfverheten förverkar sin myndighet genom tyranniska åtgärder, i all synnerhet genom förföljelse mot kyrkan. I sådant fall är uppror en kristlig plikt, och predikanterna ha att vädja till menighetens verksamma hjälp, om öfverheten ej lyssnar till deras förmaningsord.

Eftersom protestantismen måste kämpa sig fram till erkännande och makt, voro i längden dess utsikter till seger större, där hvarje kristens personliga ansvarskänsla och den samlade folkkraften togos i anspråk, än där man fromt litade på den förhandenvarande öfverhetens ledning och i lidande lydnad böjde sig för

det öfvermäktiga tyranniet. Den oblandade, ortodoxa luteranismen alstrade med tiden en förlamande byråkratisk absolutism i kyrka och stat, och det visade sig, att dess ursprungsland, det saxiska kurfurstendömet, i afgörandets stund ej mäktade uppbära sin ledande ställning inom den tyska protestantismen. Från kalvinismen däremot härstamma alla moderna folkrörelser för kyrklig och politisk självständighet och frihet, och dess ande var den drifvande kraften i det ståndaktiga försvaret mot den framträngande katolska reaktionen.

Den svenska protestantismens historia utgör i detta afseende intet undantag.

I.

I Sverge, liksom i England och Danmark, bröts vägen för reformationen förnämligast af konungadömet i förbund med ridderskapet. Det var den gamla kyrkans maktställning och rikedom, som det gällde att störta, såvida ett nytt starkt statsskick skulle kunna grundläggas. De nya lärorna från Wittenberg hade äfven i Sverge kort efter Luthers uppträdande förkunnats af hans hänförde svenske åhörare. Men de användes af konung Gustaf i främsta rummet för att rättfärdiga förkastelsedomen öfver rikets söndring under »tu herrskap», den andliga och den världsliga makten. Den kraftfulle statsmannen kom i delo med de reformatoriske predikanterna, när de enligt hans åsikt alltför häftigt angrepo de katolska kyrkobruken, hvilkas afskaffande retade allmogen till uppror. Han kunde ej heller lida, att de

med sina uppbyggliga förmaningar ville inmänga sig i hans regemente. Hans egen motsats till kejsaren, som understödde hans utländske och inhemske fiender, nödgade likväl honom själf att närmare ansluta sig till den strängare protestantismen. Äfven i Sverge förkastades af konung och ständer Karl V:s *Interim*, det bekanta kompromissförsöket efter de tyske protestanternas nederlag. Men augsburgska bekännelsen erkändes icke uttryckligen såsom förpliktande för den svenska kyrkan, som småningom organiserades i sina egendomliga former med ett försvagadt och kronan underdånigt biskopsdöme. Lika litet kunde den tyska religionsfreden i Augsburg af år 1555 få någon betydelse för Sverge. Den kyrkliga makt, som Sverges konung vunnit, innehade han i kraft af sitt ämbete och de svenska ständernas förpliktelse till honom själf. Han tarfvade ingen stadfästelse därå af kejsaren och tyska riksdagen, ur hvilkas beslut sedermera teorien om landsfurstarnes »summepiskopat», deras från katolicismens biskopar med vederbörandes tillstånd ärfda kyrkomyndighet, ledde sitt upphof i teologernas och juristernas studerkamrar, — en lära, som först långt efteråt i form af ett plagiat från den

urartade tyskluterska ortodoxien då och då framträder i Sverge.

Sverges protestantiska kyrkostyrelse är från början en gren af den återupprättade världsliga makten. Men efter hand utbildades ett protestantiskt prästerskap, hvars medlemmar begynt sina studier vid nygrundade skolor hemma och till en del fortsatt dem vid tyska universitet. Efter de senares mönster sökte man, ehuru länge med ringa framgång, anordna en högre teologisk undervisning äfven i Uppsala, där det gamla katolska universitetet gått under i tidens stormar. Folket vande sig vid gudstjänst på modersmålet, helgonens dyrkan sjönk i glömska, vallfärderna upphörde, sedan de allra flesta klostren blifvit indragna. Ibland de mera bildade och bereste lekmännen växte intresset för samtidens lärostrider. Inflyttade kalvinister från Frankrike och Nederländerna spridde sina afvikande meningar och väckte biskoparnes oro. Från ett annat håll nalkades likväl den afgörande brytningen inom kyrkan och samhället.

Konung Gustafs andre son, Johan III, hade föresatt sig den djärfva uppgiften att skapa en svensk kyrka efter sitt eget hufvud, oberoende af både protestantisk och papistisk

öfverdrift. Hans dröm liknade i mycket den, som ett par släktled senare föresväfvade ärkebiskop Laud i England och hans kunglige herre. I båda fallen inleddes därmed en kyrklig och politisk revolutionstid, som bragte protestantismen till mognad och seger. Men det var Sverge, som gaf det första föredömet till en sådan kamp emellan reformationens allvar och dess fantastisk-estetiska förvrängning.

Konung Johan var en man af omfattande lärdom, beläst såväl i de grekiske kyrkofädernas skrifter som i modern teologisk litteratur, mottaglig äfven för en uppriktig fromhets känslorörelser, men tillika full af högtflygande politiska planer. Såsom förmäld med en jagellonsk furstinna hoppades han vinna äfven Polens krona för sig själf eller sin son, och i kamp mot den framträngande moskovitiska makten häfdade han med seghet och kraft sitt herradöme öfver Estland, en stor del af Lifland och några rysk-finska landskap. För en härskare med så stora anspråk syntes hvarje protestantisk bekännelse för trång och påfvens öfverhöghet såsom en förmäten inkräktning. Han ställde sig på den ursprungliga katolicismens grundval, sådan denna enligt hans uppfattning var före skilsmässan emellan österlandets och

västerlandets kyrkor. Liksom en bysantinsk kejsare föreskref han själf hvad hans undersåtar borde tro och författade sin egen liturgi, den så mycket omtvistade »röda boken».

Han besatte biskopsstolarna med män, som böjde sig för hans visdom och vilja, han utlyste synoder, som påbjödo hans liturgi och kyrkoordning, afsatte och fängslade professorer och präster, som protesterade mot de nya ceremonierna eller uraktläto att förrätta dem på tillbörligt vis. Men hvarken hans biskopar eller han själf lyckades kväfva det växande envisa motståndet. »Antiliturgisterna» leddes af en flock oförskräckte och hänsynslöse magistrar, till största delen bördige från norra Sverge, i hvars sträfva kolonibygder aldrig ens under den påfviska tiden smaken för kyrklig prakt och högtidlighet kunnat utvecklas. De uthärdade modigt förföljelserna och vunno därigenom så mycket större inflytande till och med öfver allmogens sinnen. De gingo i landsflykt till Tyskland, där de förut förvärfvat lärdomsgrader och vänner. Där inhämtade de nu berömde teologers utlåtanden och tryckte sina stridsskrifter emot »röda boken». Genom dem fick den svenska kyrkotvisten ett allmännare intresse. Sålunda knöts bandet fastare

emellan den protestantiska oppositionen i Sverge och den nyfödda luterska ortodoxien i Tyskland.

Hvad som tilldrog sig i Sverge tedde sig såsom en utpostfäktning emellan den tillbakaträngda protestantismen och den anfallande katolska reaktionen. Sådan var förvisso icke konung Johans egen uppfattning af sin ställning i striden, men han drogs genom förhållandenas makt till att blifva ett motvilligt verktyg för Roms och jesuiternas strategi.

Han hade öfverlämnat sin sons uppfostran åt sin gemål och hennes polske biktfäder, och den unge Sigismund växte upp till en lydig och hängifven medlem af den romerska kyrkan. Hemlige jesuiter hade fått anställning i Stockholm såsom predikanter och lärare i konungens nyinrättade prästbildningsanstalt. En jesuitisk legat från Rom hade blifvit väl mottagen af konungen, som till och med annammade nattvarden af hans hand. Johan III, som drömde om att uppträda såsom en allmännelig fredsstiftare inom kristenheten, ville dock icke veta af någon återförening med Rom på andra villkor än dem han själf uppställde. Då dessa villkor naturligtvis tillbakavisades af påfven, bröt han fullständigt med den helige fadrens

anhang, som han därefter offentligen bekämpade lika strängt som sina protestantiske vedersakare.

Men han kunde icke hindra, att hans liturgi ändå förbannades såsom en papistisk mässa, och att hans medlingsförsök tolkades som ett arglistigt konstgrepp för att åter bringa Sverige under Roms ok. Hans yngre broder, hertig Karl af Södermanland, tog de trotsande prästerna öppet under sitt skydd och ordnade de kyrkliga förhållandena inom sitt furstendöme tvärtemot konungens stadgar. Kyrkostriden fick mer och mer en politisk prägel, i synnerhet sedan Sigismund ändtligen 1587 blifvit vald till Polens konung. Om villkoren för de båda kronornas förening, framför allt om Sverges blifvande styrelse under Sigismunds frånvaro i Polen, utbröt emellan konungen, hertigen och riksrådet en häftig och genom växlande partiställningar ytterligare förbittrad osämja, som ej var bilagd, när konung Johan dog 1592, sviken i sitt hopp om sitt lifsverks framgång.

* * *

Hertig Karl öfvertog genast regeringen jämte rikrådet, som han ryckte med sig till

afgörande åtgärder för att trygga den svenska protestantismen emot den nye, påfviske konungens omvändelsenit. Ett kyrkomöte för hela riket utlystes till Uppsala 1593, dit utom präster äfven adel och borgare kallades. Där visade sig, att det förut rådande partiet ingenting förmådde eller ens vågade, sedan det förlorat kronans stöd. Konung Johans liturgi fördömdes, dess anhängare tvungos till afsvärjelse eller afsattes från sina kyrkliga ämbeten, och antiliturgisternas ifrigaste förkämpe, mäster Abraham Angermannus, valdes till ärkebiskop. Augsburgska bekännelsen antogs till rättesnöre, jämte de tre gammalkatolska symbolerna, för svenska kyrkans lära. Konkordieformeln antogs icke, men »kalvinister, zwinglianer och sakramenterare» fördömdes lika bestämdt som papister.

Hertig Karl var mycket missnöjd med detta uttalande äfven emot kalvinismen. Han lutade själf starkt åt denna riktning, och genom sitt första gifte med Maria af Pfalz hade han kommit i personlig beröring med dess målsmän i utlandet. Men han höll framför allt på samdräkten emot katolicismen, och han fann sig därför i denna det teologiska nitets demonstration. Uppsala mötes beslut underteck-

nades och beseglades icke blott af deltagarne, såväl lekmän som präster, utan äfven af ständerna i landsändarna, där urkunden kringsändes i många exemplar. Adel, ämbetsmän, krigsbefäl, ombud för städer och häradens allmoge förpliktade sig sålunda till protestantismens försvar. Det var ett samfälldt ansvar, som ålåg hela Sverges folk, »en för alla och alla för en», enligt hertig Karls ständigt inskärpta uttryck.

Året därpå, när Sigismund omsider fått sina polska ständers samtycke att tillträda sitt arfrike, måste han efter långa och stormiga förhandlingar bekväma sig att uppfylla hertigens och Sverges samlade ständers kraf. Han slapp åtminstone att låta kröna sig af den förhatade ärkebiskopen, men han undfick kronan i Uppsala domkyrka, medan mäster Abraham läste välsignelsen, af en annan svensk kättarbiskop. Han hyllades först sedan han i sin kröningsed svurit att upprätthålla Uppsala mötes beslut och att icke utnämna katoliker till rikets ämbeten. Han hade med sig en påflig legat, som förbjöd honom att rätta sig efter kättarnes vilja, men tillika hemligen gaf hans biktfäder tillstånd att, dock utan åberopande af romersk fullmakt, bevilja honom af-

lösning för den begångna synden och förklara hans ed ogiltig. Det var en praktisk tillämpning af den jesuitiska kasuistiken, som inom det politiska området har visat sig nästan ännu användbarare än i den privata moralen.

Sigismunds samvete var också snart lugnadt. Kort efteråt utnämnde han en katolsk höfding öfver Stockholm jämte närliggande landskap och inrättade katolsk gudstjänst på flere orter. Han gaf visserligen hertigen och rådet fullmakt att styra riket under hans frånvaro, men han bestämde icke deras ömsesidige befogenheter, och därjämte tillsatte han i landskapen ståthållare, som endast voro skyldige att lyda hans egna befallningar från Polen. Han lämnade alltså vid sin afresa riket söndradt och, såsom han hoppades, ett rof för katolska ränker under förnyadt inbördes split.

Sådan var Sveriges ställning, när Gustaf Adolf föddes på Stockholms slott den 9 december (g st.) 1594, hertig Karls äldste son med sin andra gemål, Kristina af Holstein, dotter till den gottorpska linjens stamfader, hertig Adolf. Den nyfödde, som genom sin börd ännu stod långt ifrån Sverges tron, uppkallades således med dubbelnamn, någonting dittills ovanligt i Sverige, efter sin svenske farfader och sin dansk-tyske

morfader. Hans födelse firades af fadren med Uppsala universitets återupprättande genom nya privilegier och donationer i kraft af kyrkomötets beslut, som konungen äfven i denna punkt försummat att verkställa.

Gustaf Adolfs barnaår förflöto under en revolutionär kris, hvarur det länge vacklande Sverge framgick såsom den kämpande protestantismens ledande makt i norra Europa.

Han har själf efteråt i ett historiskt utkast tecknat denna tids tilldragelser i breda, kraftfulla drag, som ådagalägga på samma gång hans tidigt mognade förmåga af politisk öfverblick och de djupa intryck, som han hämtat för sin egen utveckling af sin faders och hela sin ätts kamp om trons hemligheter och Sverges framtid.

* * *

Sigismund lyckades verkligen i sitt syfte att splittra svenskarne sinsemellan. Men han bedrog sig i sitt hopp, att splittringen skulle ohjälpligt förvärras, tills han själf i det likaledes och än värre förbistrade Polen hunne samla en tillräcklig styrka för att återvända och härska öfver båda rikena i påfvens tjänst.

Hertig Karl visste bättre än någon af Polens protestantiske magnater att göra sig till herre öfver jesuiternas anarkistiska stämplingar och den af dem framkallade inre osämjan. Till en början förmådde han riksrådet att jämte honom öppet förkasta konungens anordningar om riksstyrelsen såom stridande mot lag och häfd. Den inhemska regeringens påbud trotsades likväl af några bland de kunglige ståthållarne, själfve »konungar hvar i sin landsort», såsom hertigen kallade dem, och beslutne att undertrycka allmogens klagomål till sin öfverhet i Stockholm. De fleste af rådsherrarne vägrade hertigen sitt vidare understöd, sedan konungen från Polen upprepade gånger protesterat mot hvad han betraktade som ingrepp i sin ärfda monarkiska rätt. Då vädjade hertigen till Sverges ständer emot både konung och råd.

Han tvang rådsherrarne att underskrifva hans riksdagskallelse och att själfve infinna sig å mötet. Annars hotade han att föra dem bundne dit, och han påminde dem om Engelbrekt Dalkarls framfart mot rådet, då det ställde sig på den danske konungens sida mot fäderneslandet. Hvad en bondeson fordom kunnat göra, det trodde han sig dess lättare om som en konungason och en arffurste i riket. Vid riks-

dagen i Söderköping 1595 valdes hertigen af ständerna till riksföreståndare liksom Engelbrekt, Sturarne och hans egen fader före koringen till konung. Han skulle styra riket med råds råde, men i kraft af den åt honom anförtrodda makten enligt lagen och Uppsala mötes beslut. Alla konungens befallningar skulle utfärdas af hertigen och fingo eljest icke åtlydas. Därmed afklipptes alla konungens försök att genom i Sverge oansvariga verktyg utöfva sin myndighet och förvirra de inre förhållandena under sin bortovaro. Alla påfviska samkväm förbjödos, och alla katolske präster skulle förvisas ur riket. För öfrigt lofvade ständerna att oryggligen stå fast vid sin trohetsed, »icke tviflande, att hans kungl. maj:t obrottsligen håller hvad hans kungl. maj:t Sverges rikes ständer i sin konungsliga kröning däremot lofvat och tillsagt».

Efter förhandlingarnas afslutning talade hertigen själf till ständerna från »majestätspallen», en träläktare, för tillfället upprest på den lilla stadens torg. Han bjöd dem med uppräckta händer svärja, att de, »en för alla och alla för en», skulle tillsammans häfda de vidtagna besluten såsom grundade på lag och konungens försäkran. Därefter vände han sig till riksråden

och biskoparne, som stodo bredvid honom, med samma uppfordran jämte det tillägget, att de skulle förplikta sig till lydnad mot alla hans påbud å rikets vägnar. Rådsherrarne sökte inskränka sin ed genom sväfvande förbehåll, men de vågade icke inför ständerna öppet undandraga sig hertigens kraf. Sedan kringsändes riksdagsbeslutet att likaledes beseglas och besvärjas af hög och låg i alla landsändar. Enhvar, som nu afsöndrade sig från detta samfällda ansvar eller efteråt afffölle därifrån, skulle behandlas som riksförrädare och edsbrytare.

Sådan var hertig Karls statsrätt, och hans son har icke heller regerat på andra villkor. Båda följde därutinnan endast gammal svensk häfd och stamfadrens af ständerna gillade testamente. Ansvaret för riket och dess lagar, till hvilka numera äfven den »rena läran» enligt Guds ord hörde, ålåg samfälldt konung och ständer, från arffursten ned till bonden, vid riksdag eller å landsting och häradsting. Sveks detta ansvar af någon, han månde vara konung eller undersåte, så häfdades det emot honom af den, som efter sitt samvete och sin ämbetsplikt kände sig närmast kallad därtill, med kraf på allas hjälp och lydnad för detta syfte,

men icke längre. Arfsrätten till kronan innebar den högsta förpliktelsen emot riket, men ägde ingen självständig betydelse, oberoende af riket och dess lag. Det var en äkta germansk tankegång, som inom det politiska området motsvarade Luthers ursprungliga förkunnelse inom det religiösa och utgjorde ett kraftigt underlag för de svenske statsmännens och det svenska folkets protestantiska uppfostran. För dem, som så klart och självmedvetet häfdade hvarje svensk mans självständiga ansvar å rikets vägnar, var det ej svårt att förstå hvad de kristnes allmänna prestadöme betydde och att underkänna den vigda hierarkiens så ofta, äfven under lutersk förklädnad, återupplifvade anspråk.

Hårdhändt gick hertig Karl fram på den väg han utstakat. Han stängde själf det sista klostret i riket, den heliga Birgittas berömda stiftelse i Vadstena, hvars förvisade nunnor flydde till Danzig under Sigismunds hägn. Men hårdare än han utöfvade mäster Abraham sin kyrkotukt, »mera som en skarprättare än som en ärkebiskop», enligt hertigens utsago. Hertigen såg sig nödsakad att i kraft af sin egen myndighet afbryta den uppskrämmande visitationsfärden, för att icke allmogens sinnen

skulle förvirras, medan faran hotade utifrån. Han tystade upphetsande predikanter, i det att han mot kyrkliga yrkanden häfdade öfverhetens rätt att för skäliga orsakers skull förbjuda prästmän ämbetets utöfning, »och vilja vi», sade han, »eljest så gärna stå under påfven som under ärkebiskopen och kapitlet i Uppsala.»

Med all sin viljekraft och sitt uppbrusande lynne var hertigen, liksom sin fader, en nykter natur, som skydde öfverdrifter och höll det hufvudsakliga målet i skarpt och klart sikte. Närmast sträfvade han att återställa lugnet inom riket och samla hela folket under sin regering. Med de fleste ståthållarne kom han jämförelsevis lätt till rätta. Men riksmarsken Klas Fleming, konungens mest betrodde man i Sverge, styrde Finland nästan som en själfständig furste och hade tagit rikets hela flotta med sig dit öfver. Han stod måhända i begrepp att själf anfalla hertigen, då han plötsligt dog, sedan han blodigt undertryckt en bonderesning, framkallad af hans knektars öfvermod och, såsom han trodde, underblåst af hertigens löften om skydd mot förtrycket. Den nye af konungen utnämnde ståthållaren intog en lika trotsig hållning mot hertigens regering.

Konungen hade å sin sida underkänt Söderköpingsbeslutet, förbjudit nya riksdagars utlysning och uppdragit riksstyrelsen åt rådet med hertigens uteslutning. Men hertig Karl bekymrade sig icke därom. Han sammankallade ständerna gång på gång för hvarje nytt steg han tog till att befästa sin makt. De följde honom villigt, besvuro nya beslut af allt skarpare innebörd, godkände hans rätt att med väpnad hand betvinga Finland, stämde rådsherrarne att svara å hans anklagelser och förpliktade sig till sist att med våld möta hvem det vara månde, som ville tränga sig in i riket med härsmakt. Det var ej längre tvifvelaktigt, hvem detta sista riksdagsbeslut månde åsyfta. Riksråden hade flytt ur riket till konungen, och hertigen hade nödgats afbryta ett redan lyckosamt börjadt fälttåg i Finland för att hålla sig fullt rustad till Sigismunds snara återkomst.

Efter oaflåtliga bemödanden hade Sigismund lyckats göra sitt arfrikes återeröfring till en trosplikt och en fosterländsk hederssak för Polens adel, som under hans skickliga behandling enligt jesuiternas anvisningar i växande mängd ånyo flockade sig omkring Roms standar. Polske herrar hade såsom hans

sändebud uppfordrat svenskarne till lydnad, och med polskt krigsfolk landsteg han nu för andra gången på svensk mark. Men äfven de svenska riksråden, som ingalunda återgått till katolicismen, voro med i hans följe. De menade sig förfäkta den monarkiska rätten och en besinningsfull aristokratisk och medlande myndighet emot hertig Karls demagogiska självsvåld.

Vidsträckta förhoppningar inom den katolska världen voro fästa vid denna härfärd. Sigismund, som genom gifte inträdt i den habsburgska ätteligan, kämpade ej blott för sig själf, utan ock för hela den katolska saken. Efter Sverges kufvande hoppades man vinna Danmark med godo eller ondo, öfverrumpla Lybeck och göra det till en utfallspost mot Nordtyskland. Det danska Hälsingör eller det svenska Älfsborg vid Götaälfs mynning eller båda skulle öfverlåtas åt Spanien, som därifrån med nya flottor och nytt sjöfolk kunde hota Nederländerna och England och undergräfva dessa kätterska sjömakters lifsvillkor genom att stänga deras samfärdsel med Nordsjöns och Östersjöns kustländer, där de hämtade nästan allt sitt skeppsvirke. Det var planer, som äfven sedermera i långliga tider

sysselsatte den katolska diplomatien från Warschau till Madrid. De voro icke obekanta för hertig Karl, som åt alla håll visste sig stå på vakt emot »jesuiternas praktiker» vida utöfver Sverges gränser.

* * *

Medan den finske ståthållaren och hans knektar, som landstigit i Uppland, tvungos att åter inskeppa sig af ett bonduppbåd under två Uppsalaprofessorers ledning, gjorde hertigen sig redo att med sin samlade här möta konungen i Östergötland. Efter en kort, men växlande fejd led Sigismund det afgörande nederlaget vid Stångebro nära Linköping 1598. Han måste gå in på ett fördrag, som ålade honom att utlämna de svenske rådsherrarne till hertigen och bortsända sitt främmande krigsfolk. Han sjelf skulle infinna sig i Stockholm och där af hertigen öfvertaga regeringen, som han därefter skulle föra enligt sin kröningsed. Men där skulle ock en riksdag sammanträda och rättegång hållas med rådsherrarna inför en nämnd af sändebud från utländske furstar, som konungen och hertigen gemensamt skulle därom anmoda. Bröte någondera parten

detta fördrag, ägde Sverges ständer att göra honom motstånd.

Sigismund utlämnade riksråden, men själf for han ej till Stockholm, utan till Polen, »för att», såsom han tillkännagaf, »med romerske kejsaren och andra makter förhandla om hvad som kunde lända till båda rikenas välfärd.» Innan han beseglade fördraget, hade han hemligen inför två påflige protonotarier på förhand protesterat emot dess bindande kraft.

Svenskarne höllo fast vid, att fördraget var brutet, och att konungen förverkat sin krona. Vid riksdagen i Stockholm 1599 uppsade ständerna Sigismund tro och lydnad, men förpliktade sig att hylla hans son Wladyslaw, om fadren inom sex månader lofvade att inom ett år öfversända honom till Sverge att uppfostras i evangeliska läran. Hertigen gick öfver till Finland, hvars eröfring fullbordades inom några månader, åtföljd af blodsdomar öfver konungens vänner. Estland, som Sigismund afträdt från svenska kronan till den polska, öfverlämnades till hertigen dels af slottshöfvitsmännen, dels af adeln och af borgerskapen i Narva och Reval. Vid riksdagen i Linköping 1600 dömdes flere af de fångna

riksråden såsom högförrädare af en ständernas domstol och afrättades, hvarjämte hela Sigismunds ätt förklarades förlustig hvarje rätt till kronan, eftersom han ej inom utsatt tid besvarat krafvet på sonens öfversändning. Ständerna hembjödo kronan åt hertig Karl, men han nekade att binda sig för alltid vid det högsta ansvaret, behöll likväl styrelsen tills vidare såsom regerande arffurste.

Han ansåg, att kronan rätteligen tillkom Sigismunds ännu omyndige halfbroder Johan, som stannat i Sverge och sedermera förmäldes med den ena af Gustaf Adolfs systrar. Först sedan hertig Johan afsagt sig sina anspråk, antog Karl konunganamn enligt den af ständerna stadfästa Norrköpings arfförening 1604, som öfverflyttade tronföljden på honom och hans manlige efterkommande, i andra rummet på hertig Johan och hans söner, men endast efter hela manslinjens utslocknande på konungahusets kvinnliga medlemmar. Äfven efteråt har likväl Karl IX i sitt testamente anbefallt sina söner och ständerna att vid hans död öfverlåta kronan åt hertig Johan, om han till äfventyrs ångrade sin afsägelse.

Riksföreståndaren hade dessutom ett annat skäl att ej förhasta sig med att formligen

mottaga kronan. Han hade kommit i ett alltmer spändt förhållande till den luterska ortodoxiens prästerlige målsmän, som å ena sidan genom sin lära om den passiva lydnadsplikten äfven emot en lagbrytande öfverhet väckte tvifvel om statshvälfningens rättmätighet, å andra sidan genom sin dogmatiska halstarrighet störde folkets samdräkt mot papismen och hindrade Sverges förbindelser med protestantismen i utlandet. Karl IX var ingen den allmänna och obetingade fördragsamhetens förkämpe. Han hatade påfvedömet och allt dess anhang med hela sin starka och lidelsefulla själ. Men just därför ville han, att alla protestanter skulle sluta sig fast tillsammans, oberoende af särskilda bekännelser och läroformler. Tillika skilde han skarpt emellan trosgrundsatser, som voro omedelbart riktade mot Sverges statsskick, och lärotvister, som kunde öfverlämnas åt andarnes fria sammandrabbning, — och han behandlade sina kyrklige motståndare därefter.

Mäster Abraham, som under inbördeskriget af samvetsskrupler eller vankelmod undandragit fosterlandsförsvaret sitt andliga stöd och försäkrat Sigismund om sin trohet, ställdes till rätta inför ständerna, afsattes från ärkebiskops-

dömet och hölls i fängelse till sin död. I arfföreningen och andra riksdagsbeslut var stadgadt, att konungahusets manlige och kvinnliga medlemmar skulle förlora sin arfsrätt, om de bekände sig till någon annan än rikets religion eller förmälde sig med någon, som tillhörde en annan religion. Likaledes föreskrefs, att ingen annan än den, som bekände sig till rikets religion, finge bekläda något ämbete, att hvarje undersåte, som affölle därifrån, skulle förvisas ur landet. Men konung Karl kämpade väldeligen med presterskapet om sådana formuleringar och tolkningar af dessa bestämmelser, att öfver hufvud inga protestanter skulle anses uteslutne. Själf ville han hålla sig blott till Guds ord och icke till »doktor Luthers stridsböcker». I denna sak tillgrep han dock inga tvångsmedel, såsom Johan III hade gjort, så teologiskt intresserad och sakkunnig äfven han var. Han nöjde sig med att ordna gudstjänsten vid sitt hof efter sitt eget sinne, att skicka en skotsk teolog till offentlig disputation med de lärde i Uppsala, att själf i tryck polemisera med den nye ärkebiskopen, Olaus Martini, visserligen under ganska starka utlåtelser å ömse sidor. Den skarpaste påtryckningen, för att hindra den

luterska ortodoxiens fastlåsning i kyrkoordningar och handböcker, utöfvade han genom att uppskjuta sitt eget öfvertagande af det fulla konungsliga ansvaret för kyrkans lära. Då han omsider vid riksdagen i Uppsala 1607 gick in på att låta kröna sig och att i sin ed bekräfta augsburgska bekännelsen och Uppsala mötes beslut, genomdref han åtminstone, under hot att eljest afsäga sig regeringen, det betydelsefulla förbehållet: »så vidt de äro grundade på Guds ord och den profetiska och apostoliska skrift».

Den konungsliga makten hade han dock alltid utöfvat i dess fulla omfång, hurudan än hans titel månde vara, och det upprifvande arbetet lade den jättestarke mannen i grafven vid sextio år. Ur hans ärfda hertigdömes stränga och ordnade förvaltning växte rikets nya styrelse fram. Ett nytt råd tillsattes, och de höga riksämbetena utskiftades mellan dess ledamöter under regelbundet ansvar. Domstolarna återupprättades, och lagskipningen sammanfattades under nya former för konungens domsrätt. De gamla lagböckerna trycktes efter texternas granskning, och en genomgripande lagreform förbereddes. Adeln, hvars privilegier underkastades en sorgfällig sofring,

nödgades utan undseende till personlig statstjänst i fält och fred, vid riksdagar och i lönade eller olönade ämbeten. Samtliga riksständer, med hvilka konungen fortfor att oaflåtligen samarbeta, vandes att betrakta sig som rikets tjänare, icke som dess herrar. Under ständiga färder genom rikets alla landskap öfvervakade konungen sina fogdar, hörde klagomål och uppmuntrade eller förmanade allmogen å tingen efter urgammal sed. Städer anlades, och grufvor upptogos. Trots dryga utskrifningar och skatter förnummos folkets tankar om Karl IX:s rättvisa och omvårdnad i det aldrig glömda namnet »bondekonung».

Men under allt detta arbete hvilade aldrig vapnen till fullo, och utsikterna syntes mörkare för hvarje år. Två gånger var konungen personligen öfver i Lifland för att hejda fienden vid sitt väldes gränser och sysselsätta honom inom hans eget område. I början vunno de svenska härarna några framgångar, men 1605 led konungen det svåra nederlaget vid Kirkholm nära Riga. Dess omedelbara följder minskades endast genom den polska farans uppträdande i en ny och snart än mer hotande skepnad på annat håll.

Klarare än de fleste samtida skönjde Karl

IX det stora sammanhanget i protestantismens kamp på lif och död öfver hela Europa med »den papistiska superstitionen och den hispaniska ambitionen», såsom han betecknade den fientliga världsmakten. Han låg i ständiga förhandlingar med Nederländerna och England, med Henrik IV af Frankrike, med sina tyske fränder, i synnerhet de reformerte furstarne, och han var en af de förste statsmän, som verkat för ett allmänt antihabsburgskt förbund. Men de europeiska förhållandena voro ännu ej tillräckligt upprörda, för att en sådan tanke skulle vinna tillbörlig anklang. Konung Karl och Sverge måste därför på egen hand söka reda sig i en våldsam brytning, hvars samband med västerlandets lifsfrågor till och med för eftervärlden ofta har varit fördunkladt.

* * *

Sigismund III af Polen var ingalunda en svag och föraktlig motståndare. Äfven han ägde sitt mått af Vasarnes rika gåfvor. Ihärdig och tystlåten, en beräknande människokännare och en hänsynslös frestare af alla vägar till sitt mål, var han i själfva verket den, som fyllde tomrummet efter Spaniens Filip II i den

katolska politikens främsta led. Han kände sig hvarken som svensk eller som polack, och hans skaplynne gjorde honom till en främling i båda sina riken. Folk och stater betydde för honom öfverhufvud endast maktmedel att användas och uppslitas i arbetet för det ena nödvändiga, den romerska kyrkans herradöme öfver alla mänskliga varelser och allt mänskligt lif. Sin egen kronas själfständighet, sitt kungliga ords heder, hela den jordiska samhällsordningens bestånd offrade han villigt på kyrkans altare, och i förödmjukelsen inför världen sökte han fromhetens fördolda välsignelse och ära. Själf ren i seder och sträng i försakelser, främjade han alla partiers själfsvåld, ockrade på alla lidelser och laster för att bringa den kyrkliga sanningens sak om också blott ett enda fjät framåt.

Med kronogods och ämbeten mutade han Polens magnater till omvändelse, med den anarkiska frihetens lockelser sporrade han dess menige adel till kättarnes förföljelse, med rangförbättringar och senatssäten öfvertygade han skismatiske biskopar af österländsk tro om nödvändigheten af återförening med Rom, genom löften om sold och rof omskapade han de upproriske kosackerna till sina planers strids-

män. Såsom härskare öfver Europas vidsträcktaste och, näst Spaniens, folkrikaste välde, hoppades han, när tiden vore inne, kunna kasta oöfvervinneliga massor af dess tappre krigare mot den splittrade kättarvärlden. Dessa massor stod han i begrepp att förstärka med ett nytt slaviskt uppbåd.

Den sociala revolution, som jäste inom det moskovitiska väldet såsom en naturlig verkan af allmogens nyligen förvärrade träldom, bragte Sigismund till utbrott genom sina stämplingar och härar. De förste falske Demetrierna förvandlade han till sina verktyg, och när de försvunno i den allt vildare oredan, banade han med polska och kosackiska friskarors och ryske bojarers hjälp vägen för sin son eller sig själf till tronen på Kreml. Det var honom i grunden likgiltigt, hvem än bure denna barbariska krona, blott han kunde värfva nya själar för Rom och nya trupper mot Sverge och protestantismen.

Uppmärksamt och med växande oro följde Karl IX tilldragelserna i den aflägsna östern. Den ryska revolutionens bränningar började redan stänka mot hans rikes gränser, och inom Sverge ökades förebuden till ett nytt polskt anfall. Sigismunds uppviglande proklamationer

och agenter spårades långt uppe i landet, svenske lärjungar från jesuitskolorna i det polska Preussen missionerade bland ungdomen, attentat mot konungens lif uppdagades vid hans eget hof. För honom stod det klart, att han måste ofördröjligen ingripa för att i tid hindra fiendens ofantliga makttillväxt.

Han slöt 1609 fördrag med den af ett polskfientligt bojarparti utkorade tsar Vasilij. Undsättning från Sverge förbereddes skyndsamt. Den femtonårige Gustaf Adolf anhöll ifrigt om öfverbefälet i det stundande äfventyrliga kriget, men ett så svårt värf måste anförtros åt en pröfvad fältherre. Under Jakob De la Gardie, son af en inflyttad fransk ädling med Johan III:s naturliga dotter, ryckte en hjälphär af svenske och främmande knektar in i Ryssland, frigjorde det heliga Troitsaklostret från polackarnes belägring och höll sitt intåg i Moskva till befolkningens jubel. Men i slaget vid Klusjino 1610, på vägen till Smolensk, affölla de värfvade utlänningarne, som tsaren underlåtit att enligt löfte aflöna, till den polska anfallshären, som därpå besatte Moskva och bortsläpade tsaren i fångenskap. De la Gardie med sitt svenska manskap bröt sig igenom norrut och fäktade sig fram emellan

polska trupper, kosackskaror och insurgenthopar. Sommaren 1611 förmådde han Novgorod att öppna sina portar i den svenske konungens namn och att utbedja sig en af hans söner till tsar. De ryska sändebuden hunno icke fram, innan Karl IX låg på dödsbädden.

Under tiden hade Kristian IV af Danmark, som längtade efter billig krigsära, brutit freden med Sverge. I Danmark voro anspråken från unionstiden ännu ej glömda, och under Sigismunds anfall hade danskarnes beteende varit ganska tvetydigt. Därtill kommo tvistigheter om Lappmarksgränsen och samfärdseln med de polska lydländernas hamnar vid Östersjön. Konung Kristian föreställde sitt riksråd, att Sverges oroliga tillstånd måste lägga landet öppet för Sigismunds inkräktning, och att han därför äfven för protestantismens skull måste komma eröfraren i förväg. Han åberopade således ungefär samma slags skäl, som förmådde Karl IX att ingripa i Ryssland. Men i verkligheten lät han leda sig af svenske landsflyktingars förespeglingar, och bakom dem stodo äfven där jesuiternas och Sigismunds egna ränker.

Förgäfves sökte konung Karl genom under-

handlingar förebygga kriget. Gustaf Adolf sändes till Danmark med förslag om skiljedom, men återvände endast med nya danska klagomål, medan rustningarna påskyndades till angrepp mot Sverige. Då sammankallade konungen i slutet af år 1610 ständerna till Örebro, där Gustaf Adolf å den slagrörde fadrens vägnar höll sitt första riksdagstal och genomdref stora bevillningar af manskap och skatter. Gustaf Adolf pådref också under ansträngda resor de följande rustningarna till lands och sjös. Efter återkomsten på våren 1611 förklarades han af fadern inför ständerna högtidligen för vapenför, samtidigt med Danmarks krigsförklaring.

Fader och son begåfvo sig tillsammans ned till hären i trakten omkring Kalmar, skådeplatsen för unionstidens fejder och bräckliga uppgörelser, äfven nu danskarnes närmaste anfallsmål. Konungen själf stormade trots sin skröplighet det danska lägret, men tillbakaslogs med stor förlust. Gustaf Adolf däremot utförde sina första vapenbragder: öfverrumplingen af det befästa Kristianopel i Bleking och Borgholms slotts och Ölands återeröfring. Han kunde likväl icke hindra, att Kalmar föll

i fiendens våld, och att fälttåget således måste betraktas som misslyckadt.

Konungen och hertigen lämnade lägret för att ånyo möta ständerna och mana dem till än större uppoffringar och vedermödor. På vägen dog Karl IX i Nyköping, hufvudstaden i hans förra hertigdöme, den 30 Oktober 1611.

Ille faciet, »han skall fullborda mitt verk», plägade han säga, i det han visade på sin uppväxande son, när trötthet och tvifvel på egna krafter någon gång insmögo sig i hans härskartankar. Sällan har också en son på samma gång så trofast och så självständigt skapande öfvertagit sin faders arbete.

II.

Två månader gingo i detta sakernas läge, innan hertig Gustaf Adolf besteg Sveriges tron. Vördnaden för lagen, för faderns vilja och ständernas ansvar förbjöd honom själf, hans fränder och rådgifvare att utan fullständig upp-

görelse om alla tvifvelsmål lyfta den tunga bördan.

Regeringen öfvertogs tills vidare enligt arfföreningen af änkedrottningen och hertig Johan med rådet. De kunde anses äga rätt att fortsätta därmed, tills Gustaf Adolf fyllt aderton år, och att dela makten med honom, tills han uppnått tjugofyra. Men de utfärdade ej sina bref i hans namn, och han kallade sig icke konung, fastän han verksamt deltog i ärendenas skötsel. Hertig Johans arfsrätt var således hvarken häfdad eller underkänd.

Riksdag utlystes genast till Nyköping. Där öfverantvardades regeringen högtidligen till Gustaf Adolf af hertig Johan, som uttalade, att »riket kunde bättre regeras af en än af månge, och att hvad som felades den unge konungen i åren, det hade Gud dess mer hos honom uppfyllt och välsignat med vishet och förstånd». Men Gustaf Adolf gaf sin frände försteget, tills alla statsrättsliga frågor voro afgjorda. Först från trettondagen 1612 börjar Gustaf Adolfs egen regering. Efter de ömsesidiga försäkringarnas utväxling och riksdagsbeslutets stadfästelse hemförlofvade han ständerna med ett tal, hvari han lofvade att vara drottningen och arffurstarne »en tjänstvillig son

och kär broder», undersåtarne »en rättvis konung, som skulle bibehålla hvar och en vid lag och privilegier och med deras biträde försvara den kristliga tron, fäderneslandets frihet och allas välfärd och därför våga lifvet.» Han kallade sig likväl endast »utvald» konung, enligt både konungars och biskopars sed af ålder, ända till sin vigsel genom kröningen i Uppsala 1617, då försäkringarna efter nya förhandlingar bekräftades med häfdvunna eder.

Motsatser funnos och framträdde mellan de maktägande och inom samhället. Men aldrig hade Vasarne ådagalagt en sådan samdräkt i allt, som rörde rikets välfärd, och aldrig hade deras undersåtar så lugnt lagt sin outrotliga misstro mot öfverheten och sitt inbördes kif å sido. Så verkade landets svåra nöd efter en genomgången sträng politisk tukt. Men tillika syntes en ljusare och blidare ande ha fått makt öfver sinnena med den yngling, som nu kallades till konungadömets ansvar.

Ibland hans faders landsflyktige fiender förtäljdes, att han som gosse med sina kamrater plägat leka Linköpings blodbad och därvid själf spelat bödeln. En hård faders och en kärf moders son, väntades »den unge

ulfven» växa upp till en otyglad, vid allt motstånd otålsam herre.

För dem, som sågo honom på nära håll, tedde sig en annan bild. Öppen och glad, frimodig och utan misstankar, trädde Gustaf Adolf hög och låg till mötes. Han tyngdes af intet medvetande om åsamkad blodskuld. I hans omgifning sågos de afrättade stormännens söner och fränder, som deltogo i hans nöjen och bragder, betroddes med viktiga ämbeten och befäl. I rådkammaren och riksdagssalen, i högkvarteret och vid gästabud, lyssnade han gärna till skilda meningar, upptog inkast och gaf gensvar i den logiska disputationens former eller i fritt ordskifte. Utrustad liksom hela sin ätt med det klara, fängslande och skämtsamma, ofta sarkastiska talets gåfva, kunde han, så hett som hans blod var, lätt förifra sig, men stod alltid redo till ridderlig ursäkt. Utan hämndlystnad för sig själf, var han stark i hat å sin kyrkas och sitt rikes vägnar, tills erfarenheten och framgången mildrade hans nitälskan.

Redan nu var han i yttre och inre måtto vuxen mödosamma värf, och en aldrig tröttad verksamhetsdrift, en aldrig slocknande kunskapshåg påskyndade hans utveckling till kropp

och själ. Han ägde den sunda och kraftfulla personlighetens förmåga att lefva odelad i stundens uppgift och att efteråt skingra dess bekymmer med ständigt nytt arbete eller nya tankeämnen. Renässansens mångsidiga bildningsintresse hade sent hunnit till Sveriges hof, men dröjde där dess längre, medan så månge andre furstar försjönko i ett bekvämt lefverne, kryddadt endast af konfessionell ifver och andakt. Uppvuxen vid kalvinistisk gudstjänst, vid genljud från reformationsteologiens inbördes tvistebuller, genomträngdes Gustaf Adolf för lifvet af protestantismens samfällda kraft, men blef främmande för dess afarters förkättringsbegär och kulturfientliga fördomar. Så sträng Karl IX:s religionsuppfattning än var, tillsåg han noga, att de tre arffurstar, som vårdades under hans ögon, ej skulle stå efter den generation han själf tillhörde i världslig uppfostran och undervisning. Tillsammans med den äldre kusinen Johan och den yngre brodern Karl Filip hade Gustaf Adolf de bäste lärare, som funnos att tillgå, men han öfverträffade dem båda i anlag och framsteg.

Hans hofmästare, Otto von Mörner, son af en inflyttad adelsman från Brandenburg, öfvade honom tidigt i manliga idrotter, som

han sedermera sällan försummade, äfven när han hvilade ut efter krigiska mödor. Hans fader tog honom redan vid sex års ålder med i fält till Lifland och sedermera på resor genom Finland och andra aflägsna landskap. Hans bokliga studier leddes från barnaåren af magister Johan Skytte, utgången ur borgmästarhemmet i Nyköping, men nyss återkommen från långvariga utländska resor, som hertig Karl hade bekostat, efter hvad ett sannolikt rykte påstod, i följd af det närmaste blodsband dem emellan. Skytte blef sedan en af Sveriges mest betydande statsmän, i synnerhet inom det diplomatiska området, och i en viss motsats till Axel Oxenstjerna det klassutjämnande konungadömets förfäktare. Hans ännu bevarade program för Gustaf Adolfs undervisning vittnar om stor ringaktning för olärde magnater och hofmän. Han anbefaller bland annat arffursten att efter sin faders föredöme grundligt studera Philippe de Commines' arbeten för deras anvisningar om medlen till herreväldets inskränkning. Han åberopar äfven drottning Elisabeth af England såsom förtrogen med många tungomål och genom sin vältalighet skicklig att beveka sina undersåtar till frikostig skattebevillning.

Tyska, sin moders och Luthers språk, talade och skref Gustaf Adolf lika ledigt och väl som svenska, renare än vare sig Ferdinand II eller Maximilian af Bäjern, som endast kunde röra sig med det katolska Sydtysklands ouppodlade och otympliga munarter. Latinet, som vid denna tid var den europeiska politikens allmänna uttrycksmedel, behärskade han utan hinder. Han lär ock ha kunnat i original läsa åtminstone sin Xenophon, som han ansåg bäst af alla historieskrifvare skildra militäriska ting. Han var mer eller mindre hemmastadd i engelska och holländska, franska, italienska och spanska, längre fram äfven i polska och ryska. Denna vidlyftiga språkkännedom hade han till största delen förvärfvat på praktisk väg. Vid sin faders hof hade han många tillfällen att samtala med främmande officerare och sändebud. Han begagnade sig däraf i synnerhet för att lära känna tidens militäriska och politiska nyheter. Moritz af Oranien var från ungdomen hans förebild. Men han sysselsatte sig också med historisk läsning, bland annat med biträde af Sverges förste fornforskare, Johan Bureus. För allmänna betraktelser öfver människolifvet och samhället hade han mycket sinne. Senecas sentenser voro ofta i

hans mun med tillämpning på hvad han själf upplefde, och Hugo Grotii bok om folkrätten väckte hans lifliga intresse, ehuru han skall ha sagt, att han gärna velat visa författaren den stora skillnaden mellan teori och praxis.

Det låg i hans natur, att han aldrig stannade vid att blott tillägna sig hvad han kunde inhämta af andra i samtal eller genom böcker. Hans eget omdöme var alltid verksamt, och han kände behof att själf i skrift gifva bestämd form åt sina tankar och känslor. Hans författarskap är mycket betydande i sak och stil och äfven i omfång. Utom några få mindre dikter, utom mångfaldiga bref och politiska framställningar, har man af hans hand utkast till tal och historiska uppsatser. I hvad han skrifvit, liksom i hela hans uppträdande, varsnas en kärnfrisk lifsåskådning, en stark, men af klokhet behärskad böjelse att utan omsvep gå rakt på saken, jämvikt öfver hufvud emellan förståndsskärpa och en lefvande inbillningskraft.

Sådan framstår han redan i de första ungdomsåren, om ock i strid och njutning med ett öfverskott af lidelser, som dämpades småningom.

* * *

Han hade icke rådrum att lockas af drömmar, att spinna stora planer för framtiden. Begränsningen gafs af tvånget att afvärja rikets undergång, och från början vande han sig att aldrig underskatta verklighetens allvar.

Hans första krig, det inländska, var hans farligaste och värsta. Mot dess bakgrund såg han sedan alla sina segrar. De syntes honom fjärma ett nytt sådant trångmål, som han genomlefvat på svensk mark, men de räckte aldrig till att göra honom viss om lyckan. Hans självförtröstan förblef alltid underordnad hans villighet att ödmjuka sig för den makt som visste att äfven genom mänskliga nederlag föra sin egen sak framåt öfver konungarnes och folkens. Hans fasta tro på försynen frestade honom ej att i sig själf se dess utkorade redskap, utan lärde honom att, fri från ängslan, besinna det bräckliga i all fältherreberäkning och statskonst. Sin och rikets räddning ur den svåraste pröfningen tillskref han ej sig själf, och han fruktade ingenting så mycket som hopens öfverspända tillit till hans stjärna.

De skandinaviska folkens fejd fördes med all ett inbördeskrigs förbittring. En knapp månad efter hyllningen i Nyköping stod Gustaf

Adolf inom Skånes landamären, härjade och brände vida omkring, liksom hertig Johan i Halland, till gengäld för danskarnes sköflingar i Småland. På återtåget öfver den frusna Vittsjön undgick konungen vid fiendens plötsliga öfverfall endast med möda sin första lifsfara. Den stridslust, som så ofta blottställde hans person, knöt efter svenskt folklynne den nya hären så mycket fastare tillsammans under hans befäl. Emot de från flere håll framträngande danskarne uppbådades den vapenföra allmogen i landskap efter landskap och hela ridderskapet vid äfventyr af privilegiernas förlust. Öfver halfön från norr till söder rasade brödrahatet, och till och med lapparne vid Ishafvet drogos in i eländet. Det hände, att medan främmande soldeknektar skonades, svenskarne nedhöggo sina danske och norske fångar, och tvärtom.

Öfvervikten var i det hela på Danmarks sida. Visserligen besattes några norska landskap af svenska skaror, och Gustaf Adolf, hvars nyss utskrifna trupper ännu ej voro vana vid öppna slagfält, kunde åtminstone bakom skogsbråtar och åar oroade danska härarna från alla sidor. Men Borgholm och Öland togos af fienden för andra gången, danskarne

stormade det efter holländska regler befästa Älfsborg. Långt uppe i Västergötland och Östergötland sjönko städer och kyrkor i grus på Kristian IV:s bud. Ombord på sin flotta, som behärskade hafven å ömse sidor, visade han sin flagg djupt inne bland Stockholmsskären. Sverge stängdes från utländsk tillförsel och värfning, medan byteslystne och krigsvane knektar från hela Europa skockades omkring Danmarks fanor.

Själfva framgången undergräfde likväl konung Kristians planer. Danska riksrådet skrämdes mer och mer af konungens växande makt i spetsen för en här, som blott berodde af honom själf. Blomman af Danmarks adel föll i de svenska dalgångarna och kärren, främmande officerare fyllde befälets luckor. Sjömakterna harmades öfver Öresundstullens stegring och de danska inskränkningarna i Östersjöns samfärdsel. Med klok urskillning begagnade sig Gustaf Adolf af deras upprepade mäklingsanbud, när rätta stunden syntes honom inne. Kristian uppsköt för länge sitt samtycke och förvärrade sålunda sitt rikes kraftspillan, som hindrade honom att diktera sina villkor efter önskan.

Freden i Knäröd, på danska sidan om

gränsen emellan Halland och Småland, afslöts i början af 1613 under Englands och Nederländernas medling. Villkoren voro ändå obetingadt förmånligast för Danmark. Sverge vann ingenting annat, än att den gamla tullfriheten rikena emellan återställdes, äfven i Öresund. Men Danmarks rätt till ostörd sjöfart på de polska hamnarna erkändes utan inskränkning. Finnmarksgränsen uppdrogs enligt Danmarks anspråk. De andra landvinningarna afstodos å ömse sidor, men Danmark fick behålla Älfsborg med närliggande område i sex år såsom pant för ett krigsskadestånd af en million silfverdaler. Det var en ofantlig summa för det utarmade Sverge enligt tidens varuvärden. »Älfsborgs lösen» befanns så dryg, att alla skatteprivilegier måste maka åt sig för dryga bevillningar efter personlig inkomst och konungen nödgades att sända sitt eget bordssilfver på myntet. Men dess fullgörande i rätter tid, innan panten hunne förfalla, var oafvisligt, såvida Sverge skulle kunna återuppbygga det förstörda Göteborg och få omedelbar samfärdsel med västerlandet.

* * *

Medan Gustaf Adolf kämpade hemma för sin krona, hade De la Gardie i Novgorod och dess område all möda att fasthålla en ställning, som kunde trygga Sverge mot den polska maktutvidgningens och den ryska förvirringens oöfverskådliga faror. Han kunde icke få någon hjälp från konungen, och han kunde icke heller själf undsätta Sverge utan att äfventyra Finlands och Estlands öfversvämning af vilda horder. Emellertid tog han det ena fästet efter det andra från självrådige bojarer, som kifvades under olika tsarnamn, från kringströfvande band af kosacker och tatarer, som lika opartiskt mördade hvarandra och vidt skilda nejders landfolk. De finska landskapen Karelen och Ingermanland, som hvarken Novgorods eller Moskvas välde mäktat förryska, fingo något andrum efter förödelsen, sedan De la Gardie och hans medhjälpare genom sina eröfringar stängt vägen öfver Nevafloden från Ladoga till Finska viken.

Den enda verkliga regering, som fanns i Ryssland under dessa år, var den svenska i Novgorod, så långt dess myndighet räckte. Massor af ryska inlagor och rättegångsprotokoller, af ordnade tullregister och skattelängder, vittna ännu i dag, huruledes den svenske

konungens ståthållare gjorde sitt bästa att skipa rätt och hålla reda inom det besatta området, äfven med hänsyn till innebyggarnes egna traditioner.

Att gifva denna styrelse en stadgad grundval var den svåra uppgift, som De la Gardie åtagit sig. För Gustaf Adolf var det en sällsam utsikt att vinna en rysk krona antingen för sig själf eller för sin broder. Så länge det danska kriget varade, kunde ingenting afgöras om denna brydsamma sak. De novgorodska beskickningarna påminde med åberopande af sina egna krönikor om den svenske Ruriks och hans variagers fredsstiftande och samhällsordnande riksgrundläggning, men uppehöllos och affärdades med sväfvande svar och förslag. Ryssarnes ombytlighet och oro frestade icke till det vågade försöket att hos dem upprätta en svensk tron.

Dessutom var det oklart, hvad ett sådant val månde innebära. Ryssarne kände inga häfdvunna former för ett tsarval. Om en svensk arffurste läte kora sig af Novgorod till tsar öfver hela Ryssland, så kunde Sverge därigenom förpliktas att för honom eröfra hela återstoden af riket i kapp med Polen. Ett dylikt äfventyr var tillika förknippadt med

ett nytt och vidtutseende kyrkligt problem. Ett trosskifte, som novgoroderna påyrkade, kunde naturligtvis icke Gustaf Adolf ålägga sin omyndige broder och lika litet själf underkasta sig. Men att påtvinga det moskovitiska väldet en protestantisk tsar var uppenbart orimligt.

Å andra sidan fanns ingen rysk öfverhet, till hvilken han kunde efter giltiga traktaters afslutning öfverantvarda de intagna landskapen. Sigismunds son, som nyligen af ett vanmäktigt parti blifvit vald till tsar i Moskva, hade icke bättre anspråk än Gustaf Adolf, äfven om det ej varit en dårskap från svensk och protestantisk synpunkt att erkänna de båda slaviska rikenas förening. Ett särskildt novgorodskt storfurstendöme, under skydd för sin egen religion och sina egna lagar förenadt med Sverge på samma sätt som ursprungligen Littauen med Polen, syntes i början erbjuda en antaglig lösning. Men ett sådant rikes gränser voro dock synnerligen svåra att uppdraga. Den forna republiken Novgorod, hvars minnen för öfrigt mycket förbleknat efter den styrande aristokratiens utrotning under det moskovitiska tyranniet, hade härskat öfver ett ofantligt kolonisationsområde med gles befolkning och utan

naturliga bålverk i söder emot den storryska slätten. För novgoroderna var det också förhatligt att regeras af en kättare, hur goda villkor han än månde erbjuda. Men i alla händelser var Gustaf Adolf besluten att i kraft af fördraget med den störtade tsaren skaffa Sverge ersättning för det ryska krigets kostnader, tryggare råmärken än förut emot österns barbari och nödiga garantier emot ett polskt välde i Ryssland.

Under tiden förhandlade De la Gardie med en här af adelskrigare, som några städer och kloster i östra Ryssland utrustat för att tygla de kosackiska röfvarbanden, rädda den ortodoxa kyrkan och tvinga de upproriske bönderna till arbete på de öfvergifna jordagodsen. Långsamt tågade denna här uppför Volga, och dess höfdingar lofvade, för att trygga sig mot ett anfall från Novgorod, att välja Karl Filip till tsar, sedan de bemäktigat sig Moskva. Där hade den polska garnisonen från den nedbrända staden dragit sig upp på Kreml, men hölls af flere, inbördes oeniga kosackhopar afskuren från förbindelse med de kungliga härarna i väster, som voro fullt sysselsatta med att bekämpa andra liknande skaror. Volgahären förenade sig efter åtskilliga tvister med en del

af desse kosacker vid Moskva, medan återstoden under ständiga härjningar drog sig nedåt Kazan och Astrachan. Polackarne på Kreml nödgades kapitulera af hunger, hvarefter de moskovitiske partiledarne utlyste ett slags valriksdag efter polskt mönster, den första och enda, som hållits i Ryssland.

Efter långt och våldsamt split utkorades den unge Mikael Romanov till tsar, efter allt att döma under förenad kyrklig och kosackisk påtryckning. Denna tilldragelse, som afspelades några få veckor efter freden i Knäröd, kunde ej med ens förenkla Sverges uppgift. Hvad man fick veta därom i Novgorod tydde blott på förvärrad anarki. Den nye tsaren, som endast bar namnet utan personlig makt, erkändes långt ifrån allmänt. Ännu länge funnos flere andra skyltar för partiernas fejder. Lösa krigarflockar angrepo äfven De la Gardies spridda utposter, än i Mikaels, än i Demetriernas, än i alldeles uppdiktade tsarers namn. Samlingen omkring det Romanovska tsardömet åvägabragtes väsentligen af sjömakterna, som för sina handelsintressens skull förmådde Sverge att bjuda fred genom underhandlingar med de maktägande i Moskva och sålunda stärka deras ställning inom landet.

Gustaf Adolf hade ingenting emot denna utväg att slippa ifrån den ryska frågan, om han blott kunde få en någorlunda pålitlig garanti för fredens bestånd genom så fasta utanverk som möjligt. För detta syfte gjorde han själf med nya trupper två fälttåg i Ryssland, där yttterligare framgångar vunnos och flere städer intogos. Det förnämsta angreppet vändes emot det väl befästa Pleskov, som tyska orden så ofta under medeltiden sökt bemäktiga sig till Liflands skydd, och som tilllika utgjorde ett starkt värn mot polackarnes framträngande från det littauiska hållet. Men på hösten 1615 upphäfde Gustaf Adolf den redan långt framskridna belägringen, hufvudsakligen för att gå Englands önskningar till mötes. Under de vidlyftiga fredsförhandlingarna gynnades de svenska fordringarna af Nederländerna, med hvilka Gustaf Adolf året förut hade ingått ett betydelsefullt förbund, medan England, som åt sina köpmän utverkat stora privilegier i Ryssland, sökte nedpruta dess afträdelser för att öfverflygla sina holländske handelsrivaler. Efter åtskilliga sammanjämkningar emellan mäklarnes och traktatparternas olikartade anspråk afslöts freden i Stolbova nära Ladoga 1617.

Ryssland, representeradt af den nyvalde tsaren, fick tillbaka Novgorod och allt annat, som svenskarne intagit, utom Ingermanland och Kexholms län i Karelen, hvarjämte svenskarne ägde att fortfarande besätta några områden söder därom, tills gränsregleringen blifvit verkställd. Tsaren erkändes såsom härskare öfver hela det moskovitiska väldet, men måste afsäga sig alla anspråk från sina företrädares dagar på Estland och Lifland. Äfven Sverge, liksom sjömakterna, fick rätt att hålla handelsfaktorier i vissa ryska städer.

Gustaf Adolf, som icke underskattade den moskovitiska maktens framtidsmöjligheter till både sjös och lands, gladde sig, att ryssen nödgats »släppa det rofhus, hvarifrån han så ofta oroat oss», och blifvit utestängd från Östersjön. Finland särskildt var nu, utom af nyvunna fästningar, skyddadt mot ryssens anfall af den breda Ladogasjön. »Öfver den bäcken blir det honom härefter svårt att hoppa», tillade konungen i sitt riksdagstal efter freden.

Men sådana förhållandena då voro, betraktade Gustaf Adolf uppgörelsen med Ryssland närmast såsom en garanti mot den farligaste fienden, Sigismund och hans väpnade katolska propaganda. Han såg en fördel äfven för

Sverge däri, att ryssarne nu kunde samla sina krafter emot de åter angripande polackarne, ehuru han bedrog sig i sin förhoppning, att de senare därigenom skulle tillräckligt sysselsättas för att lämna Sverge fria händer vid Östersjön. Sigismund å sin sida föredrog att efter ännu ett misslyckadt tåg mot Moskva med bibehållande af sina ryska eröfringar och anspråk bevilja tsaren ett mångårigt stillestånd och att vända sin makt mot Sverge, som det från katolsk synpunkt var viktigare att omedelbart bekämpa. Under hela den följande tiden sökte Gustaf Adolf åtminstone bevara och utveckla ett godt förhållande till Ryssland. Genom täta beskickningar, hvilkas förhandlingar han uppmärksamt följde under sina fälttåg i Östersjöprovinserna och äfven sedermera i Tyskland, bemödade han sig att för tsaren och de styrande bojarerna ådagalägga sambandet emellan Rysslands intressen och Sverges egen kamp emot papismen. Oaktadt många svårigheter, såsom då han måste, så godt sig göra lät, förklara och ursäkta det brandenburgska hofvets afböjande svar på tsarens frieri till hans svägerska, lyckades han såtillvida, att den ryska spannmålsmarknaden stod honom öppen till hans härars proviantering. Till gengäld understödde

han den ryska krigsmaktens förstärkning genom vapensändningar och rekommendation af officerare, som för tsarens räkning och med svenskt bistånd värfvade trupper i västerlandet. Det ryskt-polska kriget förnyades dock först efter Gustaf Adolfs död.

Förbindelserna med Ryssland bidrogo äfven att vidga Gustaf Adolfs egna kyrkliga åskådningar. Han var den ende protestantiske furste, som på nära håll hade att göra med den österländska kristenheten och räknade medlemmar däraf bland sina undersåtar. Han ansåg för sin plikt att göra äfven dem delaktige af evangelisk frälsningstro, men ej genom sammanjämkningar af bekännelserna, såsom protestantiske teologer försökte i sina underhandlingar med den grekiska hierarkien, och ej heller genom uppgörelser om kyrkobruken enligt romerskt-katolskt fördöme. I stället uppmuntrade han de kvarstannande grekiskt-ortodoxe prästerna, som ingalunda alla voro af rysk börd, i de nyförvärfvade landskapen att utan formlig omvändelse till den svenska kyrkan ägna sig åt ordets predikan jämte förrättandet af sina häfdvunna ceremonier. Till deras vägledning öfversattes och utgafs i Stockholm Luthers lilla katekes med vissa afpassningar

för ändamålet på ryska och ingermanländsk finska. Gustaf Adolf föreställde sig, att ingen väsentlig skiljaktighet emellan deras kyrka och hans egen behöfde hindra dem i skriftens tilllämpning. På grund af samma uppfattning utsträckte han under sina polska fälttåg sitt skydd äfven till deras förföljde trosförvanter under Sigismunds spira, hvilka närmade sig honom genom sina sändebud Enhvar, som stod emot påfvens anhang och led nöd för sin ståndaktighet, betraktades såsom berättigad till protestantisk hjälp.

* * *

Efter Stolbovafreden fick Gustaf Adolf bättre tillfälle att ägna sig åt rikets inre styrelse, ehuru han äfven förut hade kraftigt ingripit däri. Det efterföljande polska kriget vållade intet afbrott i arbetet för rikets fredliga förkofran. Sveriges militära ansträngningar, så dryga de än voro, lindrades genom fientligheternas öfverflyttning till bygder med rikare tillgångar och gåfvo helgjuten kraft åt samhällslifvets uppblomstring. Emellan de särskilda fälttågen var konungen ofta hemma under längre tider och kunde omedelbart inverka

på regeringens åtgärder, rådlägga med ständerna och öfvervaka förvaltningen i landskapen.

Dessutom hade han månge pålitlige och duglige medhjälpare, och deras antal växte ständigt i följd af hans förmåga att välja och framdraga begåfvade män ur alla samhällsklasser. Främst bland dem alla stod hans mest betrodde rådgifvare, den tio år äldre rikskanslern Axel Oxenstjerna, medlem af en ätt, som redan under unionstiden stått Vasarne nära.

Oxenstjerna var en man af oslitlig arbetskraft, sällsynta kunskaper och energiskt, men lugnt skaplynne. Såsom statsman var han mer än Gustaf Adolf böjd för fullständigt genomförande af närmast liggande företag, för varsamma förberedelser åt alla håll, ville, såsom han uttryckte sig, »dämpa konungens eld med sin köld.» Men han gaf ej konungen efter i djärfva uppslag, och ofta är det svårt att afgöra, huruvida någon särskild politisk tanke ursprungligen tillhört Axel Oxenstjerna eller Gustaf Adolf. De förenades trots betydande olikheter äfven genom varm personlig vänskap, och kanslern med sitt förnäma sinnelag hyste ingen benägenhet att tränga sig fram genom onödiga anspråk, utan åberopade alltid konun-

gens vilja ännu långt efter hans död. Men hans intresse och styrka riktades företrädesvis åt organisatorisk verksamhet. I förhållande till främmande makter såg han närmast och skarpt på Sverges omedelbara fördel, som han, när tillfället syntes honom lämpligt, hänsynslöst fullföljde. Hans kyrkliga ståndpunkt skilde sig från konungens genom strängare lutning till den luterska ortodoxien, fastän äfven han betonade regeringens myndighet emot biskoparnes själfrådighet. I den inre politiken var han afgjord aristokrat, men höll tillika utan afprutning på en stark statsmakt och adelns personliga statsplikter såsom villkor för privilegierna, liksom han ock till rikets gagn ville använda all personlig förtjänst utan afseende på börden.

Gustaf Adolfs egen statsuppfattning var hvarken Oxenstjernas eller Skyttes, ehuru båda under hans regering kunde samverka till en sådan jämvikt inom riksstyrelsen, som Sverge aldrig förut hade uppnått. Hans tankar om konungadömet och dess ställning till folket, icke såsom en mängd kifvande samhällsklasser, utan såsom samansvarigt med konungen och inbördes för riket, hade utvecklat sig ur hans faders politiska arbete, men frigjordes från dess

sträfva och våldsamma tvång. Han har själf sammanfattat dem i ett klart utpräglad och enhetligt statsbegrepp, som lämnar fullt utrymme åt alla politiska makters fria samverkan enligt sina särskilda uppgifter under gemensam religiös helgd: »Konung och ständer, högre och lägre, företräda tillhopa i Guds stad det konungsliga höga majestät». Det »majestät», som han orygg-ligen häfdade i tal och gärning, var ej hans eget, utan Sverges, liktydigt med den svenska statsmaktens höghet och självständighet inåt såväl som utåt. Sin tillämpning af dessa grundsatser har han bland annat tillkännagif-vit i orden: »Sannerligen, jag hafver aldrig näst Gud litat till någon annan makt än till den, som af svenske mäns trohet kommer.»

I sin konungaförsäkran hade han lofvat att endast med rådets och ständernas samtycke stifta lag, pålägga skatter och börja krig eller afsluta traktater. Dessa löften vittna i sin formulering om undersåtarnes, enkannerligen stormännens, medvetande af sitt ansvar för rikets och folkets välfärd. Men i sig själfva inneburo de ingenting nytt för Sverge och afgåfvos ej som eftergifter af konungens rättsliga och politiska makt. Synpunkten var en annan och stod i sammanhang med hela

statsskickets byggnad. Konungens myndighet, uppburen af en självmedveten personlighet, verkade kraftigast just genom råd och ständer, och det var ett regeringsprogram, ej en maktafsägelse, då Gustaf Adolf förpliktade sig att icke anlita något annat bistånd.

Ständerna betraktades icke såsom målsmän för en från statsmakten skild folkvilja. De betecknade ej det privata yrkeslifvets afgränsade och mer eller mindre privilegierade klasser. Till dem räknades enligt gammalt europeiskt språkbruk tvärtom alla, som i kraft af sina åligganden och befogenheter voro verksamma i offentliga värf, hvilket vid denna tid, hvad Sverge angår, betydde i det närmaste hela folket, men med skillnad emellan högre och lägre ansvar. Änkedrottningen, som styrde sitt lifgeding och sin omyndige sons furstendöme, var ett »stånd i riket», och likaså hertig Johan, som uttryckligen nämnes i spetsen för råd och »gemene» ständer. De båda hertigdömena, de sista i Sverige, hemföllo snart till kronan efter arffurstarnes död utan afkomna. Men för alla ständer gällde samma förbindelse mellan deras särskilda ställning till staten och deras andel i rikets allmänna uppgifter och rådslag. Riksråden med sina ärftliga grefskap

och friherreskap jämte sina personliga höga ämbeten, adeln, hvars alla medlemmar voro skyldige att låta bruka sig i rikets såväl civila som militära tjänst, det högre och lägre prästerskapet såsom arbetande icke blott inom den med staten förenade kyrkan, utan äfven i landsändarnas världsliga förvaltning, borgerskapet såsom ansvarigt för städernas styrelse under statsmaktens tillsyn, slutligen bönderna, som dels genom samfälld tingsplikt, dels genom utsedda nämnder hade att medverka vid rättskipning och fridsvärn, vid skattläggning och utskrifning, — alla voro de, hvar inom sitt område, självverksamt förbundna med regeringens utgrenade myndighet och kunde därför äfven tagas i anspråk för öfverläggningar och beslut om regeringens stora spörsmål, som ej med framgång kunde lösas utan tillit till deras personliga arbete. Det svenska statsskicket kände icke klyftan emellan en förmyndarlik öfverhets verktyg och en underdånig, allenast skattdragande massa.

Det var konungens sak att inskärpa rikets kraf hos alla dessa ständer, som naturligtvis hvar för sig, liksom hvarje särskild ämbetsinnehafvare, sökte undandraga sig sina bördor, utvidga sina rättigheter och tillskansa sig för-

delar på hvarandras och det allmännas bekostnad. Det var han, som skulle samla deras stridiga viljor i fruktbringande arbete för det hela. Ingen svensk konung har fyllt detta sitt kall såsom Gustaf Adolf, och han har gjort det i oafbruten utdaning af de institutioner, som han förefunnit i arfvet efter sin fader.

Såsom af ålder sed varit, sammankallades ej sällan rådsledamöterna från sina herrgårdar till öfverläggningar med konungen, än för sig själfve, än förstärkte med andra »de förnämste ständer». »Gemene» ständer sammankallades till särskilda landskapsmöten, där äfven viktiga riksärenden framlades till behandling. Men den allmänna riksdagen utbildades mer och mer till medelpunkten för en omfattande lagstiftning och en, så vidt möjligt, likformig beskattning. Dess bevistande ansågs inom alla klasser för en tryckande skyldighet, självskrifvenheten var ej en förmån, utan en börda, och ständerna hade anhållit om att slippa »betungas med för många riksdagar». Gustaf Adolf utlyste dock riksdagar nästan lika ofta som sin fader, men den riksdagsordning, som han genomdref, underlättade arbetet medelst närmare föreskrifter om ständernas handläggning af konungens propositioner inom sina

särskilda »kamrar» och deras gemensamma öfverläggningar inför konungen själf. Riksdagsmannaskapet var en personlig plikt för dem, som skötte förvaltningens viktigaste sysslor inom alla stånd. Valda ombud förekommo äfven i stort antal, men deltagandet i valen var ingen eftersökt rätt, utan en form af den allmänna personliga tjänsteplikten.

Konungen höll starkt på, att riksdagsmännen skulle vara utrustade med bindande och omfattande fullmakter, att dessa fullmakter skulle vara äkta och fritt gifna, så att inga tvifvelsmål kunde uppstå om riksdagsombudens myndighet att förplikta »hemmavarande medbröder». Hufvudsaken vid riksdagen var icke afhjälpandet af de särskilda besvär, som framfördes till konungen af olika ständer, utan konungens yrkanden på bistånd i råd och dåd för rikets trängande uppgifter, hvadan under denna tid utrikespolitiken var det förnämsta ämnet för konungens och ständernas samarbete vid riksmötet. Riksdagsbeslutet, som uppsattes i konungens kansli, hade alltjämt, liksom förut, formen af en ansvarsfull besegling. Detta var ingalunda en tom form, ty en omstörtning till Sigismunds förmån utgjorde ännu alltid och för alla en hotande fara, som utpräglade deras

samfällda ansvar till en politisk nödvändighet och verklighet. Hvarje gemensam statsakt blef sålunda ett intyg om en »sammansvärjning» i ordets ursprungliga mening, och dess innebörd var fullt medveten för alla och enhvar.

Riksrådet, som vid riksdagarna uppträdde såsom ett slags öfverhus, utbildades därjämte efter hand till en ständigt samlad riksregering, som i synnerhet under konungens frånvaro, men i ständig förbindelse med honom, betroddes med högsta vården om styrelsen hemma. En eller annan af dess ledamöter, oftast rikskanslern, följde med konungen i fält. De öfrige förvaltade de höga riksämbetena eller fördelades såsom medlemmar af de stora kollegier, som i växande antal och med rikare organisation uppstodo omkring dessa ämbeten. Gustaf Adolf ersatte således det »sekreterareregemente», som så ofta hade skärpt missämjan emellan alla hans företrädare och rådsherrarne, med de senares personliga användning i en mer utvecklad och fackmässig ämbetsmannaförvaltning.

Konungen stod ibland sina rådgifvare såsom den främste inom en krets af fränder, där blodsbandet, den erkända bördens eller på

sidolinjen, ändtligen fick makt att tränga misstroendets och afundets skuggor tillbaka äfven i hårda sinnen. Likaledes intog han, utan minskning i kronans kraf, en mer gynnande ställning än sin fader till adeln öfverhufvud. Det var honom en glädje att utdela »god och redlig belöning», att bjuda »arbetets största frukt, som är ära och beröm», liksom han själf öppet bekände, att han »eftertraktade det ros, som förfädren med rätta nått hafva». Han älskade att framhålla, att han ej var sprungen af främmande blod, utan »af fäderneslandets fäder och svenske riddersmän, som Sverges frihet fordomdags ridderligen försvarat». Adeln uppmuntrades med förläningar af kronans gods och räntor, — nödvändigt äfven därför, att ämbetsmannalöner i reda pengar endast till mycket begränsade belopp kunde anvisas omedelbart ur statskassan. De adliga privilegierna förbättrades i vissa stycken, men å andra sidan underkastades anspråken på adelsmannarätt en strängare granskning. De ätter, som kunde bevisa sin börd, inskrefvos i det nyinrättade riddarhusets matrikel, där nya upptogos blott på grund af kungliga adelsbref. Alla dessa ätter indelades i tre klasser, som vid riksdagarna afgåfvo hvar sin röst genom

ätternas hufvudmän. Men äfven ombud för krigsbefälet och alla myndige adelsmän voro skyldige att infinna sig vid riksdagen för att följa rådslagen och mottaga konungens bud. Ty hvarje adelsman såsom sådan var konungens tjänsteman, och han var förpliktad att göra sig duglig till särskilda sysslor antingen genom vapenöfning eller genom »bokliga konster».

Den gamla adliga rusttjänsten sjönk dock allt mer i betydelse och värde. I stället togos ur adeln officerare för den nya hären, som för hvarje fälttåg växte ut till en allt kraftigare organisation. Denna här var byggd på den allmänna värnplikten, som i Sverge aldrig varit utdöd, men nu genom en ordnad utskrifning togs i anspråk för största delen af rikets krigsmakt. Några landskap kommo öfverens med kronan om ständig uppsättning af ett visst antal soldater. Fasta regementen anordnades, i hvilka de nyutskrifne upptogos efter hembygden. Kanoner och gevär tillverkades i kronans faktorier, men vapen smiddes äfven i vissa bygder af bönder, som fingo afräkna arbetslönen i sin skatt. Krigstukten upprätthölls, i motsats till seden inom utlandets värfvade soldatesk, uteslutande å kronans vägnar.

Gustaf Adolfs krigsartiklar stadga en regelbunden rättegång med straff, som enligt tidens vanor måste betraktas såsom hofsamt afvägda. Ett sedligt lefverne och gudsfruktan inskärptes såsom krigsmannadygder. Utom söndagsgudstjänsten hölls bön morgon och afton, äfvensom en predikan i veckan, af särskilde krigspräster, som tillsammans bildade ett fältkonsistorium under konungens hofpredikant. Denna Sverges folkhär, som Gustaf Adolf »räknade högre än skatter, fienden till skada, vännen till hjälp», var protestantismen i vapen, ett föredöme, som genom Gustaf Adolfs britiske officerare har i sin mån inverkat äfven på Cromwells puritanhär.

För fäderneslandets behof fingo adelns privilegier vika. Utskrifningarna drabbade äfven adelns landbor, och de nya bevillningar i naturagärder och pengar, som år för år kräfdes och förlängdes, skonade icke adelns skattefrihet. Den noggranna uppbörden af dessa ökade statsinkomster framkallade en strängare tillsyn öfver tjänstemännen i landskapen. Fogdarne ställdes under landshöfdingar, hvilkas ansvar för större förvaltningsområden förmedlade kontrollen från ämbetsverken i Stockholm.

Bestämda gränser upprätthöllos likväl emel-

lan denna kraftigare förvaltning och rättsskipningen, som bättre reglerades genom en ny rättegångsordning. All domsrätt utöfvades i konungens namn och under hans uppsikt, äfven inom förläningarna; adliga gårdsrätter funnos blott på några få gods såsom underliga kvarlefvor af medeltidens utländska lån. Fasta hofrätter ersatte de kringresande kommissioner, som förut dömde konungens högsta dom, men det tilläts äfven parterna på vissa villkor att söka konungens egen revision, som utöfvades i riksrådet.

Statsmaktens verksamhet utvidgades tillika inom det ekonomiska området. Nya vägar i stor utsträckning framdrogos genom nästan alla landskap, och äfven kanaler med slussbyggnader anlades. Förbindelsen med Nederländerna bidrog mycket till handelns och näringarnas förkofran. Göteborg, den förnämsta af de många nya städerna från denna tid, byggdes efter holländskt mönster; bland dess borgerskap funnos månge reformerte holländare, som där åtnjöto en visserligen begränsad religionsfrihet. Bergsbruket gjorde stora framsteg med inkallade valloners tillhjälp. Handelskompanier privilegierades, hufvudsakligen för utförsel af koppar och järn, som utgjorde kronans

viktigaste skattevaror för omsättning i reda pengar. På en holländsk affärsmans förslag upprättades till och med ett stort »Södersjökompani», ej blott för handel på främmande världsdelar, utan äfven för hedningarnes omvändelse och nybyggens anläggning, ehuru kolonien Nya Sverge i Nordamerika grundades först efter Gustaf Adolfs död.

För den offentliga undervisningen sörjdes mer än någonsin förut. Till Uppsala universitet donerade konungen största delen af Vasarnes arfvegods, sedan de samlats i hans hand. Gymnasier inrättades i flere städer och vårdades med stora kostnader dels af konungen, dels af biskoparne, främst den nitiske Johannes Rudbeckius i Västerås, som där nästan sträfvade att grundlägga ett nytt universitet.

Kyrkans anseende och makt växte icke minst genom dylika bildningsförtjänster, men därmed också de hierarkiska anspråken, häfdade af biskopar, som utmärkte sig för stor duglighet och lärdom. De ville hvar i sitt stift ha fria händer såväl vid kyrkobrukens ordnande som i synnerhet vid prästgällens tillsättning utan hänsyn till konungens utnämning, socknemännens val eller adelns patronatsrätt. Gustaf Adolf, som ingalunda var benägen att

efterskänka kronans kyrkliga befogenheter, framställde flere gånger förslag om upprättandet af ett »generalkonsistorium», som skulle utgöra ett af de stora rikskollegierna och i konungens namn utöfva den högsta myudigheten öfver kyrkan. Men för att icke under dessa brydsamma tider väcka en inre kyrklig strid måste han låta denna plan förfalla. Biskoparne, ledde af Rudbeckius, som enligt Oxenstjernas uttryck »hade en flik af St. Petri kjortel», ville på sin höjd medgifva en synod, bestående af dem själfve, men ryggade tillbaka för en öfverstyrelse, där äfven lekmän eller prästmän af lägre grader hade säte och stämma.

Gustaf Adolfs uppriktiga och varma fromhet saknade den anstrykning af teologisk stridbarhet, som annars var så godt som ärftlig inom hans ätt. Men liksom sin fader tvekade han ej att visa ifrån sig prästerskapets yrkanden på Konkordiebokens upphöjelse till symbolisk skrift och på kalvinisternas inbegripande i de straffbestämmelser, som påbjödos emot papisterna genom 1617 års religionsstadga. Denna stränga lag, hvars tillämpning äfven ledde till några katolske agitatorers afrättning, var framkallad af nyupptäckta stämplingar från Polen och närmast riktad mot förbindel-

ser med Sigismunds anhängare i utlandet, kan därför betraktas såsom en offentlig förklaring, att den återuppblossande kampen gällde *lif* och död. Dess väsentligen afvärjande *syfte* framträder också däri, att dess gällande kraft uttryckligen begränsas till den tid, inom hvilken osämjan med Sigismund icke blifvit fullkomligen bilagd.

III.

Stillestånd med eller utan formliga aftal hade rådt mellan svenskar och polackar i Lifland, medan man täflade om herraväldet i det upplösta Ryssland. Gustaf Adolf visste, att Sigismund ifrigt förberedde sig till ett nytt anfall på själfva Sverge, att han låg i förhandlingar om understöd till sjös med Spanien, med de tyska hansestäderna, äfvensom med Danmark, hvars opålitlighet mot Sverge och den gemensamma protestantiska saken allt tydligare framträdde och innebar den största fara, så länge Älfsborg ännu var i dess våld. Ställningen i Europa öfverhufvud tycktes

också för hvarje dag allt mer hotande arta sig till en stor kris, och de betryckte protestanterna spejade efter undsättning från alla håll. Men Gustaf Adolf behöfde ej de enträgna påminnelserna därom från England och Tyskland, där man på grund af ofullständig kunskap icke tillräckligt besinnade sammanhanget emellan sina egna omedelbara bekymmer och de svårbegripliga förvecklingarna i den aflägsna östern. För honom var detta samband ett arf från hans faders strider och en personlig lifsfråga, som han såg sig nödsakad att brottas med på egen hand och efter egen ompröfning.

Den polska politikens öfverspända kraftsplittring kom honom därvid till större hjälp än trosförvanternas omogna planer. Men att han verkligen förstod att begagna sig af de utsikter, som yppade sig, just det skänkte honom med tiden och efter svåra mödor en öfverlägsen maktställning, som fördunklade de genomgångna farornas betydelse och syntes grundad snarare på sakernas eget läge än på hans förmåga att omgestalta dem till sin fördel. Såsom ofta sker, slöt man af segrarens framgång till den besegrades ursprungliga svaghet.

I självfva verket var Polen, om också tecknen till dess förfall redan kunde skönjas, ännu mäktigt af stora ansträngningar och fullt af stark självkänsla i kampen mot alla sina grannar. Den inhemska protestantismens nästan fullbordade undertryckning hade gifvit ny eld åt den krigiska adelns nitälskan mot främmande kättare och otrogne. Medan polackarne å nyo framryckte mot Moskva och störtade sig i misssämja med Turkiet för Moldaus skull, ingrepo de äfven i sitt protestantiska vasallhertigdömes, Kurlands inre tvister emellan furstehuset och den uppstudsiga adeln. Hertig Vilhelm af Kurland afsattes på grund af sina förbindelser med »hertigen af Södermanland» och flydde till Sverge, där han tröstades med anständigt underhåll. Svenska trupper sändes öfver till Lifland och lyckades 1617 med hans anhängares biträde bemäktiga sig den viktiga fästningen och hamnstaden Pernau, men kunde icke behålla Dynamynde, som likaledes till dem blifvit öfverlämnadt. Efter åtskilliga strider nöjde man sig å svensk sida med hvad man vunnit och afslöt ett stillestånd, som likväl ej bekräftades af Sigismund, ehuru fientligheterna tills vidare inställdes.

Emellertid utbröt i följd af revolutionen i

Bömen det länge väntade tyska kriget, som fick sin afslutning först efter trettio år. För Gustaf Adolf tedde sig detta krig som en utbredning till en ny skådeplats af den tjugoåriga kamp mot papismen, hvari Sverge med uppbjudande af alla sina krafter var veckladt. Sigismund hyste samma uppfattning från sin synpunkt. Han skyndade sig att provisoriskt bilägga sina misshälligheter med Ryssland och Turkiet för att dess kraftigare kunna bringa kejsar Ferdinand undsättning, på samma gång som han fullföljde sina rustningar mot Sverge. Kosackhärar uppbådades till strid mot kättarne i väster, och bland den trosglödande polska adeln bildades en »kristen milis», ett slags ny riddarorden.

Gustaf Adolf ville icke återupptaga kriget med Polen, innan han förvissat sig om bästa sättet att därigenom understödja den kämpande protestantismen i Tyskland. Men han pådref sina rustningar och gjorde allt hvad han kunde för att förena de evangeliska makterna till en gemensam och planmässig politik. Å hans vägnar förhandlade i Haag och London Johan Skytte och andra sändebud, vid de tyska furstehofven hans svåger, pfalzgrefven Johan Kasimir af Zweibrücken, som sedermera efter

sin ätts fördrifvande från de tyska besittningarna fann verksamhet och uppehälle såsom svensk ämbetsman. Personligen sökte konungen utjämna missförståndet med Kristian IV vid ett möte i Halmstad, sedan Älfsborg ändtligen blifvit återlämnadt under engelsk medling. Ett närmande till kurfursten af Brandenburg var äfven af stor vikt för Sverge, emedan hans preussiska hertigdöme, ett län af Polen, erbjöd den lämpligaste operationsbasen för en diversion inåt de egentliga polska landskapen till Bömens undsättning. Men hofvet i Berlin vacklade ständigt emellan sina protestantiska sympatier och vasalltroheten emot kejsaren och polska kronan. Gustaf Adolf lyckades åtminstone efter många svårigheter bana väg för ett blifvande förbund genom sin förmälning 1620 med kurfurst Georg Vilhelms syster Maria Eleonora. Det var dessutom ett i flere år eftersträfvadt mål, sedan Gustaf Adolfs fränka Ebba Brahe på änkedrottningens inrådan brutit sin förlofning med honom och gift sig med Jakob De la Gardie. Under mellantiden hade konungen tröstat sig genom en förbindelse med Margareta Cabeliau, dotter till en holländsk köpman i Göteborg.

Gustaf Adolfs giftermål vidgade hans furst-

liga släktkrets i Tyskland, men ledde icke omedelbart till en fast politisk samverkan. Han lofvade Fredrik af Pfalz, den olycklige »vinterkonungen», att med en stark här infalla i Polen och möjligen framtränga till kejsarens schlesiska arfländer, om han kunde lita på de protestantiska riksständernas kraftiga uppträdande för den gemensamma saken. Detta villkor uppfylldes dock ej. Kurfursten af Saxen ställde sig tvärtom på kejsarens sida, och Gustaf Adolf, som utan säkerhet mot ett flankangrepp ej kunde inlåta sig på ett oberäkneligt äfventyr, måste nöja sig med att sända Fredrik af Pfalz några svenska kanoner, som icke hunno fram före nederlaget på Hvita berget utanför Prag.

Åter var Sverige hänvisadt till hvad det kunde uträtta för sig självt. Det visade sig åtminstone möjligt att begagna fiendens svårigheter till att förvärfva starkare garantier för protestantismen i norra Europa. Sigismund hade ådragit Polen ett fruktansvärdt turkiskt öfverfall genom sina kosackers härjningar i Transsilvanien, hvars protestantiske furste, Bethlen Gabor, var den bömiske konungens bundsförvant, men tillika sultanens vasall. Då uppsade Gustaf Adolf det osäkra stilleståndet, men föreslog tillika en fullständig uppgörelse,

som skulle bestå däri, att gränserna i Lifland återställdes till samma skick som år 1600, och att Sigismund med bibehållande af sin svenska konungatitel afsade sig sina anspråk på Sverges kronas verkliga besittning. När detta anbud ej ens föranledde Sigismund att öppna allvarliga underhandliugar, steg Gustaf Adolf sommaren 1621 ombord på sin flotta med en stark och välrustad här, sedan han genom sitt riksråd låtit tillställa polska senaten en protest mot öfvermodet att i republikens vådliga läge försmå hans ärliga benägenhet till fred. Han bekymrade sig ej om den engelske konungens och den brandenburgske kurfurstens förmaningar, att han ej borde »fläcka sitt goda namn och rykte» genom att angripa Polen samtidigt med hela kristenhetens arffiende, storturken.

Riga eröfrades efter en belägring, som stadgade Gustaf Adolfs anseende i Europa. Stadens borgerskap hade tappert deltagit i försvaret, oaktadt dess religion ofta blifvit antastad af det mäktiga jesuitkollegium, som där varit förlagdt under Polens öfverhöghet. Konungen bekräftade Rigas privilegier, i det han uttalade sin förhoppning, att borgarne måtte ådagalägga samma trohet mot Sverges krona som mot

Polens. Däremot berättas han ha i skarpa ord utfarit mot den åldrige norske jesuiten Laurentius Nicolai, »Klosterlasse», såsom han kallades i Sverge på Johan III:s tid, då han där var en af den katolska propagandans ifrigaste och slugaste predikanter.

Äfven Dynamynde och andra viktiga orter intogos. Gustaf Adolf inryckte i Kurland och besatte Mitau, som dock året därpå åter föll i polackarnes händer, innan han hunnit komma öfver igen från Sverge med nya trupper. I stället för att fortsätta fälttåget inlät han sig då på fredsförhandlingar med den littauiske fältherren, furst Kristoffer Radziwill, som själf var kalvinist och såsom besvågrad med det brandenburgska huset kunde räkna släkt äfven med Gustaf Adolf. Vid ett personligt möte dem emellan förklarade konungen, att han ingenting högre önskade än en pålitlig fred, så att »jag en gång kunde föra dessa trupper, som I här sen, till eder frälsning emot turken». En sådan fred kunde dock ej afslutas, emedan Sigismund väl ville låta de polske herrarne gå in på vissa sväfvande aftal, men ej förplikta sig själf till någon eftergift. Under dessa förhållanden förlängdes endast vapenhvilan på krigsskådeplatsen tid efter annan några år bortåt.

Gustaf Adolf menade fullkomligt allvar med sina försäkringar om fredskärlek. Han sträfvade ingalunda efter eröfringar omkring Östersjön, utan drefs därtill af motståndarens orubbliga fasthållande vid ständigt hotfulla anspråk. Till tidens politiska slagord hörde visserligen, alltifrån det föregående århundradets stora kamp om den lifländska ordenstatens kvarlåtenskap, hvarjehanda talesätt om »Östersjöväldet», *dominium Balticum* eller *maris Baltici,* men liksom alla dylika slagord voro äfven dessa mera förklädnader för ömsesidiga beskyllningar än uttryck för statsmännens verkliga syften. Därunder inbegrepos såväl Danmarks kraf på tulluppbörd i Öresund som Sverges yrkanden att efter egen ompröfning få stänga tillförseln af lifsförnödenheter till de slaviska makterna, när dess säkerhet hotades af deras framträngande utöfver sina gamla gränser. Det kan likväl ej ledas i bevis, att vare sig Gustaf Adolf eller hans företrädare planmässigt eftertraktat ett herravälde öfver Östersjöns alla kustländer och ett monopol på samfärdseln emellan dem och västra Europa. Det svenska Östersjövälde, som, ehuru ingalunda fullt afrundadt, omsider framgick ur de långvariga striderna med Polen, Ryssland och

Danmark, finner sin förklaring ej i sådana framtidsspekulationer, utan i den ständigt trängande nödvändigheten att upprätthålla Sveriges själfständighet såsom en protestantisk och af grannarne oberoende makt. De moderna försöken att tolka Gustaf Adolfs politik såsom förestafvad af en territoriell och kommersiell utvidgningssträfvan vittna om ett anakronistiskt betraktelsesätt, som ej tillräckligt uppskattar å ena sidan Sverges nödläge vid denna tid och faran för dess försvarskraft af att inom sitt eget område afvakta fiendens anfall, å andra sidan de kyrkliga motsatsernas öfvervägande betydelse framför den rent världsliga politikens intressen.

Hvad Gustaf Adolf egentligen och utan afprutning ville, ehuru under skiftande omständigheter med olika formulering af villkoren, var att emellan alla Östersjömakter upprätta en på fasta och vederbörligen garanterade traktater grundad jämvikt. Men en sådan jämvikt var för honom icke tänkbar utan trygghet för protestantismen äfven i det öfriga Europa. Så snart han såg sin ställning stärkt, om också blott tills vidare, inom sitt närmaste maktområde, var han alltid villig att i sin mån medverka till den allmänna protestantiska sa-

kens framgång. Därför stannade han nu åter vid de halfva resultat han vunnit i det polska kriget och vände sin uppmärksamhet mera till den pågående omstörtningen i Tyskland.

För den närmaste tiden syntes Polens inre förhållanden tillräckligt hindersamma för ett kraftigt uppträdande utåt. Det turkiska kriget hade afbrutit deltagandet i de katolska triumferna vid kejsarens sida och kostat stora uppoffringar, som grundligt rubbade tilliten emellan konung Sigismund och den oroliga adeln. Den osmanska hären hade visserligen, samtidigt med Gustaf Adolfs fälttåg i Lifland, blifvit tillbakaslagen vid sina upprepade försök att storma polackarnes befästa läger i norra Moldau, och Porten hade året därpå efter en palatsrevolution funnit sig föranlåten att bevilja Polen fred med bevarande af rikenas gamla gränser. Men dessa gränser respekterades ej af de svårtyglade friskarorna å ömse sidor. Såväl kosacker som tatarer trotsade uppfordringarna att återvända från krigsstråten, och under deras inbördes fejder härjades i synnerhet Polens södra landskap, där den förnämsta aristokratien ägde vidsträckta gods. Ej heller de krigare, som Sigismund skickat kejsaren till hjälp och sedan nödgats använda

till sitt eget rikes försvar emot turken, brydde sig om att nedlägga vapnen efter freden, utan bildade konfederationer under självalde anförare och beredde sig genom godtyckliga utpressningar inom landet ersättning för sina förmenta eller befogade soldkraf. Det dröjde länge, innan denna oreda kunde nödtorftigt afhjälpas. Skulden tillskrefs konungen af den adliga oppositionen, som blef allt besvärligare vid riksdagarna och förlamade hans sträfvanden att fullfölja en konsekvent politik. Konungen åter förehöll adeln, att dess egen försumlighet att hörsamma hans uppbåd och utgöra de beviljade pålagorna gaf fritt spelrum åt andre undersåtars självsvåld. Alltmer inrotade sig inom den polska »republiken» vanan att under inbördes anklagelser skjuta ansvaret för rikets välfärd ifrån sig på motpartiet. Konungen såg sig nödsakad, när han ej kunde finna stöd i en samlad folkkraft, att främja sina planer genom underhandlingar med särskilda partier, magnater eller landsändar efter samma diplomatiska metoder som med utländska makter. Framför allt inom utrikespolitiken utbildades emellan konungens och republikens intressen en skarp söndring, som efter hand undergräfde Polens makt.

Emellertid var Gustaf Adolf ej sinnad att bygga för mycket på sina grannars tillfälliga oförmåga eller olust att störa Sverges säkerhet. Rykten, som ej saknade grund, gingo åter om misstänkta stämplingar af Sigismund icke blott med Spanien, utan äfven med Danmark, hvars fruktan för Sverges växande makt stegrats genom Rigas eröfring. Sigismund anlände 1623 till Danzig och företog där vidlyftiga rustningar i afbidan på en spansk armada, som skulle hjälpa honom att företaga en landstigning i Sverge. Gustaf Adolf seglade då utan uppskof dit öfver, lade sin flotta på redden och tvang staden att förplikta sig att trots polska kronans öfverhöghet stänga sin hamn för dylika krigsförberedelser emot Sverge, så länge det lifländska stilleståndet räckte.

Likaså nödgade han följande år genom truppsammandragningar vid skånska gränsen Danmark att uppgöra åtskilliga tvistefrågor, som konung Kristian med flit ville hålla öppna såsom anledningar till fredsbrott vid gynnsamt tillfälle.

Med så stor vaksamhet mot alla faror, som kunde hota på nära håll, förknippade Gustaf Adolf sina underhandlingar om en allmän evangelisk allians, som skulle hejda papisternas

segertåg i Tyskland. Det hörde ej till hans statsmannavanor att inlåta sig på vidtutseende företag, innan han gjort hvad han kunde för att trygga sig väl åt alla sidor.

* * *

Det var England och Nederländerna, som nu sökte förmå de skandinaviska makterna, Danmark likaväl som Sverge, att ingripa till den tyska protestantismens undsättning, närmast för att återinsätta kurfursten af Pfalz i hans arfland och sålunda tillbakatränga den katolska reaktionen från Rentrakterna och nordvästra Tyskland. De litade äfven på bistånd af Frankrike, som täflade med habsburgska huset om väldet öfver alpvägarna och norra Italien. De tyske protestanternas räddning skulle således förbindas med en rent politisk sträfvan, som emot kejsaren och Spanien förfäktades af deras katolske motståndare, Frankrike jämte dess italienske bundsförvanter.

För Gustaf Adolf innebar en sådan kombination ingenting i och för sig motbjudande, lika litet som för hans fader ett förbund med Henrik IV. Men han kunde icke låta den östeuropeiska protestantismen träda i skuggan

för den västerländska, och han hyste betänkligheter mot att själf utan betäckning i ryggen indragas i förvecklingar, som alltför mycket skulle aflägsna honom från hans egna närliggande uppgifter. Han yrkade därför, att man icke skulle för djupt inlåta sig med Frankrike, som borde på egen hand fullfölja sina mot den gemensamme fienden riktade planer. Däremot borde de protestantiska makternas uppträdande utvidgas till en verklig evangelisk allians med ett mer omfattande syfte än allenast Pfalz' restitution och hvad därmed omedelbart sammanhängde.

Enligt Gustaf Adolfs mening borde den katolska öfvermakten brytas genom ett samladt angrepp, som kunde framtränga till dess hufvudsäte. Därtill kräfdes först och främst en mycket stark flotta, som skulle gemensamt uppsättas och underhållas af Sverge, sjömakterna och Tysklands protestantiska ständer. Garantier för penningebidragens ordentliga inbetalning måste ställas på förhand. Denna flotta skulle ej blott tjäna till trupptransport, utan äfven fortfarande skydda Nordsjön och Östersjön, och en tysk hamn vid hvartdera hafvet borde upplåtas till landstigning och förbindelsernas upprätthållande, med villkor af återställelse efter

kriget till vederbörande landsherre. Gustaf Adof förbehöll sig ensam *directorium*, företagets högsta så väl politiska som militäriska ledning. Helst ville han från Danzig, till hvars hamn sjömakterna borde bereda honom tillträde, uppför Weichseln genom Polen inthänga i kejsarens arfländer. Detta skulle mest öfverensstämma med Sverges intressen, men om hans bundsförvanter önskade, var han också villig att tåga från Bremen uppför Weser eller att från Wismar öfvergå till Elbelinjen. Däremot afstyrkte han begagnandet af Oderlinjen, som vore utsatt för ett flankangrepp från polska sidan och dessutom förde genom trosförvanters af kriget ännu icke berörda länder. Krigsbördan borde så snart som möjligt kastas öfver på fiendens egna områden.

Gustaf Adolfs planer voro i strategiskt och politiskt afseende noga genomtänkta. Han ville ej veta af ett äfventyrligt infall i Tyskland, utan förberedde en ordnad frammarsch utefter någon af de stora segelbara floderna, som kunde användas till den nödiga proviant-transporten, tills man blefve i stånd att förfoga öfver fiendens tillgångar. Därjämte var han angelägen om en solidarisk sammanslutning emellan de protestantiska makterna, så

att han ej behöfde frukta att efter öfvergången till Tyskland lämnas i sticket eller nödgas rätta sig efter fordringar, som icke öfverensstämde med hans åsikter om ställningens kraf.

Dessa förslag gillades visserligen i hufvuddragen af konung Jakob, men ansågos af hans rådgifvare öfverstiga den engelska statskassans tillgångar, och från Nederländerna, som själfva voro upptagna af det förnyade kriget med spanjorerna vid Ren, var ringa understöd att påräkna på annat håll. Förhandlingarna om en evangelisk allians efter Gustaf Adolfs utkast ledde alltså icke till något resultat.

Emellertid hade underhandlingar blifvit förda äfven med Danmark, utan att de båda nordiske konungarne visste af hvarandras anbud. Kristian IV var således icke, såsom det ofta har blifvit påstådt, i tillfälle att underbjuda Gustaf Adolf, men han visade sig både mindre försiktig och mindre framsynt. Han nöjde sig med att öppna ett fälttåg endast mot ligans trupper i västra Tyskland, och han höll till godo med jämförelsevis billiga löften om subsidier och hjälptrupper, som han ej ens tillförsäkrade sig genom en formlig traktat. Utgången ådagalade, att han

hade svårt missräknat sig på både sina egna och bundsförvanternas krafter.

Förhållandet emellan de båda skandinaviske konungarne hade i början af år 1625 genom utbyte af ömsesidiga förklaringar blifvit mindre spändt. De meddelade hvarandra sina planer till protestantismens räddning, och Gustaf Adolf erbjöd sig till och med att understödja konung Kristian genom ett självständigt uppträdande i Tyskland enligt sitt först framställda förslag, så snart han förvissat sig om sjömakternas bistånd. Men Kristian IV missförstod hans afsikter och tolkade hans anbud såsom ett förtäckt afböjande af den samverkan, hvarom man i själfva verket då var å ömse sidor lika angelägen. Dessutom hade den danske konungen alltför brådtom att pröfva sina vapen på de tyska slagfälten och ville icke afbida ytterligare förhandlingar med andra makter.

* * *

För Gustaf Adolf återstod då ingenting annat än att fullfölja sina egna planer med de förstärkta maktmedel, som nu stodo honom

till buds efter de senaste årens rustningar inom riket.

Så länge Danmark var upptaget af sitt tyska krig, hade han ej heller skäl att hysa oro för någon ovänskap från det hållet eller att kvarlämna någon betydligare del af sin härsmakt i Sverge till dess skydd. Nu insatte han därför hela sin makt på företaget att tvinga Polen till fred och på samma gång sysselsätta den katolska koalitionens högra flygel, medan Kristian IV angrep den vänstra.

Sommaren 1625 fullbordades i det närmaste genom Dorpats fall Liflands eröfring af konungens underfältherrar, medan han själf inträngde i Littauen för att, såsom han uttryckte sig, »med freden i ena handen och svärdet i den andra drifva på littauerna, som sedan kunde pressa polackarna, så att de samtligen aftruga sin konung en fredlig resolution.» På nyåret 1626 vann han den lysande segern vid Wallhof i Kurland, hvarigenom polackarnes motståndskraft kan anses ha blifvit bruten inom alla de länder, som tillhört den lifländska ordensstaten. Konungen lämnade därefter denna krigsskådeplats och anförtrodde åt sina generaler att krossa polackarnes sista väpnade skaror i Lifland, hvars världsliga och kyrkliga

organisation genomfördes med stor omsorg. Kurlands utrymning, med undantag af ett par fästen, ådagalägger till yttermera visso, att Gustaf Adolf icke tänkte sig som sin uppgift att bilda en ring af svenska provinser omkring Östersjön.

Sommaren 1626 öfverflyttades kriget till Preussen. Därigenom vanns den bästa och närmast belägna operationsbasen, ett »krigets bekvämliga säte», för vidare framryckning, ifall en protestantisk allians kunde komma till stånd. Medan man väntade därpå, underhölls den svenska hären på ett rikt och ännu från härjningar förskonadt lands bekostnad, hvarjämte tulluppbörden vid de preussiska hamnarna förstärkte krigskassan. För den polska adeln, hvars inkomster väsentligen berodde på spannmålsutförseln öfver Danzig, betydde dess hämmande eller fördyrande ett påtryckningsmedel, som måste försvaga dess stridslust. Hittills hade de littauiske magnaterna burit det svenska krigets värsta börda, liksom deras medbröder i Podolien, Volynien och Lillpolen tidit mest af turkarnes och tatarernas härjningståg. Men från denna tid blef oppositionen emot Sigismunds politik ytterligare förvärrad genom den talrika och bullersamma storpolska

lågadelns anslutning. På landtdagar och riksdagar uttalades högljudda fördömelser af konungens traktan att återvinna sitt arfrike såsom egennyttig och stridande mot republikens sannskyldiga bästa.

Gustaf Adolf hade numera äfven en stark flotta, och sjömakterna, som under andra förhållanden torde för sina handelsintressens skull ha hindrat honom att göra sig till herre öfver den preussiska samfärdseln, funno sig nu däri, ehuru ej utan knot, af hänsyn till den gemensamma protestantiska saken. Däremot kunde han ej undgå att komma i delo med sin svåger Georg Vilhelm af Brandenburg, som af fruktan för polackarne ej ville tillåta honom att fatta fast fot i hans östpreussiska hertigdöme. Konungen kunde ej heller draga på sin sida staden Danzig, som oaktadt borgerskapets protestantiska trosnit hvarken tordes eller ville, lika litet som förut Riga, släppa sin förbindelse med Polen.

Han var likväl fast besluten att genomföra sin plan utan afseende på dylika hinder. Under tre års fälttåg bemäktigade han sig den ena staden och fästningen efter den andra och skaffade de trupper, som han i allt större mängd öfverförde från Sverge, ypperliga kvarter

i så väl det hertigliga som det kungliga Preussens kustland. Danzig förmådde han visserligen icke betvinga, men han höll det instängdt från sjösidan med sin flotta och spärrade dess samfärdsel uppför Weichseln genom sitt befästa läger vid Dirschau, hvarifrån han gång på gång tillbakaslog de mer och mer slappnande polska angreppen. Georg Vilhelms preussiska hufvudstad Königsberg antog, liksom äfven hertigdömets ständer, den erbjudna neutraliteten, och vid Morungen öfvergingo 1627 kurfurstens egna trupper på konungens uppfordran till Sverges fanor.

Dessa preussiska fälttåg visa redan Gustaf Adolfs krigskonst i dess fulla utbildning. Med omsorgsfull beräkning af alla möjligheter och sträng begränsning till den föreliggande uppgiften förband han, när rätta ögonblicket var inne, anfallets djärfhet. Sig själf skonade han ej mer än förut i stridens hetta. Två gånger blef han sårad; i hans högra skulderblad kvarsatt till hans död en polsk kula, som ej kunde uttagas.

Äfven här ledsagades den militära ockupationen af förvaltningens genomtänkta organisation. Oxenstjerna ledde under ständigt tankeutbyte med konungen detta arbete såsom generalguvernör i Elbing. Framför allt ord-

nades tulluppbörden planmässigt med holländske fackmäns biträde. Men äfven beskattningen och rättskipningen ställdes under noggrann tillsyn. Den evangeliska gudstjänsten skyddades och utbreddes, skolor inrättades, superintendenter och kyrkoherdar utnämndes. Emot den katolska kyrkan förfors med mycken stränghet. Biskopsstift och kloster indrogos, kyrkoprydnader och bokförråd utdelades bland protestantiska församlingar eller öfversändes till Sverge.

* * *

Medan Gustaf Adolf var sysselsatt i Preussen, hade Tilly och Wallenstein, katolska ligans och kejsarens fältherrar, brutit konung Kristians och hans bundsförvanters makt. Nordtyskland och jutska halfön öfversvämmades af fiendens skaror. De mecklenburgske hertigarne, Gustaf Adolfs fränder, fördrefvos ur sitt land. Med såväl det slagna Danmark som de ännu neutrala hansestäderna underhandlades å kejsarens vägnar om upprättandet af en katolsk sjömakt i de nordiska farvattnen, stödd på Sundets och de tyska Östersjöhamnarnas besittning. Den fara, som så länge föresväfvat de svenske statsmännen ända från Karl IX:s dagar, stod nu

för dörren i en mer hotande skepnad än man någonsin tänkt sig. Ända bort i Preussen kändes återverkningarna af papismens ofantliga framgångar. I de upprepade fredsförhandlingarna vann Sigismunds envishet öfvertaget öfver hans undersåtars krigströtthet. Till de polska fältlägren anlände kejserliga hjälptrupper, i självfva det blockerade Danzig arbetade den spanska diplomatien för Habsburgarnes stolta flottplaner.

Gustaf Adolf hade nödgats vägra den undsättning, som Kristian IV begärt under sin framryckning i västra Tyskland. Det var honom omöjligt att, såsom det föreslogs, från Preussen tvärsigenom sina trosförvanters länder angripa Bäjern och sålunda tvinga kurfurst Maximilian, ligans ledare, till självförsvar. Men efter nederlaget vid Lutter 1626 sökte han, ehuru förgäfves, uppmuntra den modfällde danske konungen till ett fast förbund utan några inskränkande förbehåll. För sin egen del stärktes han mer och mer i sin öfvertygelse om nödvändigheten att öfverflytta sitt krig till Tyskland, och han dröjde därmed endast för att bereda sig så tryggande utsikter som möjligt till den svåra kampen.

Han såg, att »det är så vida kommet, att

alla de krig, som i Europa föras, äro blandade i hvarandra och vordna till ett.» Enär hela protestantismens och hans eget rikes framtid stod på spel, kunde han icke rata några bundsförvanter, som månde vara i stånd att hjälpa honom att bräcka den hänsynslöse fiendens öfvermakt. Varsamt inlät han sig i förhandlingar med Frankrike utan att låna sig till dess verktyg. Öfver Moskva färdades hans agenter till de zaporogiske kosackerna, genom sin svåger Bethlen Gabor eggade han de krimske tatarerna till nya infall i Polen, i Konstantinopel motverkade hans sändebud tillsammans med Englands en uppgörelse mellan kejsaren och sultanen.

Men främst litade han på sitt eget folk. Af ständernas hemliga utskott, som han meddelade sitt beslut att rädda den tyska protestantismen från undergång, fick han i januari 1628 den försäkringen»å våra och våra medbröders vägnar, som oss till fullmäktige gjort hafva, att vi mot kungl. maj:t och vårt fäderneslaand vilja göra och handla som redlige män anstår och hafva ospardt för denna vår rättvisa sak lif, lefverne och all förmåga.»

I april samma år lyckades han ändtligen förmå konung Kristian att åtminstone afsluta

ett fördrag om gemensam utrustning af örlogsfartyg till Östersjöns försvar. Wallensteins trupper lågo då redan omkring Stralsund, som han ämnade förvandla till en mot Danmark och Sverge riktad örlogsstation. Gustaf Adolf hade redan för tre år sedan lofvat staden sin hjälp, och nu kom undsättningen såväl från Danmark som, i ännu större styrka, från den svenska hären i Preussen. Vid midsommartiden afslöts ett formligt förbund emellan Sverige och Stralsund, dock utan att stadens undersåtliga förhållande till kejsaren å tyska rikets vägnar och till sin landsherre, hertigen af Pommern, skulle därigenom anses rubbadt. En månad efteråt måste Wallenstein upphäfva belägringen, och på hösten öfvertog Sverge enligt ett särskildt fördrag med Danmark Stralsunds försvar, som ytterligare förstärktes med svenska trupper och nya fästningsverk.

Kristian IV skyndade att undandraga sig ansvaret för en fortsatt samverkan mot kejsaren med Sverge. Han lyssnade hellre till de fredsförslag, som Wallenstein bjöd honom för att få fria händer mot Sverge. Men han såg icke ogärna, att Gustaf Adolf kräfde, att äfven svenska sändebud för Stralsunds skull borde få tillträde till förhandlingarna. Dessa sände-

bud fingo i uppdrag att utom skadestånd för Stralsund tillika fordra alla furstars och städers, särskildt Mecklenburgs, restitution inom de båda saxiska rikskretsarna, alltså inom största delen af Nordtyskland. Konung Kristian fick genom detta Sverges uppträdande tillfälle att afpressa kejsaren gynnsammare villkor för Danmark särskildt, och för att utöfva ytterligare påtryckning i samma syfte inbjöd han Gustaf Adolf till ett personligt möte vid riksgränsen Det var ett diplomatiskt konstgrepp, hvarigenom han ville låta kejsaren och Wallenstein förstå, att han när som helst kunde förfoga öfver ett svenskt förbund. Men i verkligheten var han rädd för Sverges ingripande i Tyskland och önskade ingenting högre än en snar fred för egen räkning och Sverges tillbakaträdande från alla krigsplaner af fruktan för isolering.

Mot slutet af februari 1629 möttes de båda konungarne i Ulfsbäcks prestgård nära Knäröd, men på svenska sidan om riksgränsen. Gustaf Adolf yrkade ifrigt, att Danmark och Sverge skulle drifva och afsluta sina fredsförhandlingar gemensamt och, om de misslyckades, göra i allo gemensam sak mot »kejsarens stora tyranni», som syftade till ett världsvälde. »Vi måste

först taga Gud till hjälp», sade han, »och icke förlita oss på främmande, utan danske och svenske män måste det göra». Han ville nöja sig med minsta möjliga bidrag till kriget från Danmark, blott för att öfverhufvud få det med på sin sida. Endast undvikande svar gåfvos, och till sist frågade konung Kristian förtrytsamt: »hvad hafver eders kärlighet till att göra i Tyskland, och hvarmed hafver kejsaren något emot eders kärlighet brutit?» Då skiftade Gustaf Adolf färg, trädde honom »ett eller två steg närmare» och uppräknade i fyra punkter, huruledes kejsaren fördrifvit hans vänner och fränder från land och folk, belägrat Stralsund för att där upprätta en flotta mot Sverge, understödt Polen med krigsfolk och motarbetat dess fred med Sverige. Till sist utbrast han med en hotande handåtbörd: »Och där skall eders kärlighet vara försäkrad uppå, att vare hvem det vill, som oss detta gör, det må vara kejsare eller kung, furste eller republik, eller hvem tusan knäflar det vill, vi skola så taga hvarandra vid öronen, att hårstråna skola ryka därvid». Samtalet tystnade, och efter ännu ett par dagars kyligt samkväm skildes konungarne åt i förnyad ömsesidig misstro. De sågo hvarandra aldrig åter.

Konung Kristians tvifvelsmål om Gustaf Adolfs befogenhet att ingripa i Tyskland för att hejda den papistiska revolutionen ha i alla tider funnit sina förfäktare, men Gustaf Adolfs genmäle torde knappast underkännas af någon annan än den, som vill häfda kejsarens rätt att angripa Sverige.

De svenska sändebuden afvisades ohöfligt från Lybeck, där freden afslöts i maj samma år emellan kejsaren och Danmark. Kristian IV återfick alla sina besatta provinser mot förpliktelse att aldrig vidare inblanda sig i Tysklands angelägenheter. Redan två månader förut hade det bekanta restitutionsediktet blifvit kungjordt.

Utan att kunna stödja sig på något förbund beslöt Gustaf Adolf att ofördröjligen angripa den kejserliga hären i Pommern. Men då han erfor, att Wallenstein kommit honom i förväg och afsändt en ansenlig hjälpstyrka under Arnims befäl till Preussen, så trodde han sig först böra bringa det polska kriget till något slags afslutning. Medan han åter framträngde från sitt läger vid Dirschau, stadfäste Sverges ständer å allmän riksdag i Stockholm sitt utskotts beslut och förlängde alla åtagna utskrifningar och skatter på tre år, men

uttalade tillika sin önskan, att konungen måtte »föra kriget det längsta möjligt är från Sverges gränser och sätta dess börda i fiendeland».

Striderna i Preussen räckte denna gång icke länge. Vid Arnims öfverfall på den svenska eftertruppen vid Stum höll konungen på att falla i fångenskap, men räddades genom sin egen och sina vapenbröders själsnärvaro. Efteråt föreföllo endast obetydliga sammandrabbningar. Osämja uppstod emellan Arnim och de polske herrarne, som nödgade den insjuknade Sigismund att lyssna till Frankrikes och Englands mäklingsanbud. En sammansvärjning var till och med å bane för att upphöja en fransk prins på Polens tron efter Sigismunds väntade frånfälle.

Stilleståndet i Altmark, som afslöts i september 1629, afgjorde visserligen ingenting om Sigismunds anspråk på Sverges krona, men underkände icke heller Gustaf Adolfs konungatitel. I sex års tid skulle Sverge opåtaldt behålla Lifland och en stor del af Preussens kustland. Andra områden af polska Preussen besattes af kurfursten af Brandenburg, och ej blott där, utan äfven i de till Polen återlämnade orterna skulle såväl protestanter som katoliker äga fri religionsöfning.

Gustaf Adolf kunde nu utan hinder från detta håll ägna sig åt det nya värf, som han åtagit sig efter mångårig ompröfning och med fullt medvetande om dess ansvar.

IV.

Gustaf Adolfs syfte var djärft, men begränsadt. Han gick ej öfver till Tyskland i förtröstan om fullständig seger, utan närmast för att intaga en starkare ställning än den han redan innehade till Sverges och protestantismens försvar. Från de preussiska hamnarna hotade ej längre den fientliga landstigningens fara, men Pommern hade blifvit ett ännu kraftigare stöd för en angripande katolsk makt å ömse sidor om Östersjön.

Sverges konung hade intet annat val än att antingen invänta angreppet eller att själf förekomma det. Emot Oxenstjernas inrådan, som närmast afsåg Sverges omedelbara intressen, och emot sin egen ursprungliga afsikt, då han ännu hoppades på en omfattande evan-

gelisk allians, hade han efter Stralsunds ockupation beslutit sig för att lämna Preussen och gå anfallsvis till väga i Pommern. Planens utförande och de utsikter, som företedde sig, skärskådade han från olika synpunkter tillsammans med rådet i Uppsala på senhösten 1629. De meningar, som då uttalades och finnas bevarade för eftervärlden i de ofta och på mångahanda sätt uttolkade rådsprotokollen, vittna säkerligen ej, såvida de rätt uppfattas, om någon kamp mellan olika partier ibland de svenske statsmännen eller ens om någon verklig skiljaktighet i uppfattningar dem emellan vid denna tid.

I svenska riksrådet plägade öfverläggningarna, i synnerhet när det gällde viktiga och omfattande frågor, föras sålunda, att argumenterna för eller emot utvecklades af särskilde ledamöter enligt den akademisk-skolastiska disputationens metoder, i hvilka alla män med högre bildning voro hemmastadde. Ofta antecknades ej ens namnen å de olika meningarnas författare, hvaraf med skäl kan slutas, att denna form ej afsåg att bereda rådsherrarne tillfälle att liksom reservera sig på förhand, utan att genom en syllogistiskt klar behandling underlätta det förelagda ämnets allsidiga dryftning

till gemensam påminnelse för framtiden. De invändningar, som framställdes af en sådan »kungl. maj:ts opposition», kunna därför icke utan vidare åberopas såsom försök att lägga hinder i vägen för konungens vilja. I detta fall var dessutom beslutet redan fattadt och af ständerna högtidligen bekräftadt, innan konungen och rådet öfverlade om de möjligheter, som voro förknippade med dess verkställighet.

Sålunda torde det ej ha varit personliga betänkligheter, utan ett för alla giltigt betraktelsesätt, som häfdades af Johan Skytte, när han bland annat betonade, att företaget måste leda till en kamp på lif och död med kejsaren, och att det vore »emot Gud och samvetet» att göra någonting, som kunde bringa »monarkien» på fall. För att förstå hvad denna invändning innebar måste man tolka orden i öfverensstämmelse med den gängse politiska terminologien.

Med »monarkien» menades dåförtiden vanligen icke konungadömet öfverhufvud såsom statsform eller något särskildt konungarike, utan det allmänna kristliga kejsardömet, hvars rättmätighet enligt det häfdvunna historiska åskådningssättet erkändes af alla, äfven inom protestantismen, där man blott bestred dess

anspråk på ett tyranniskt världsvälde. Ännu sammanfattades den världshistoriska utvecklingen under de efter hvarandra följande »monarkiernas» skema, af hvilka den romerska var den sista och i sin kristnade gestalt ansågs alltjämt äga bestånd. Kejsaren personligen kunde för maktmissbruk angripas och till och med afsättas, men att vilja omstörta själfva kejsardömet, som måste bestå intill Kristi andra tillkommelse, det var en synd i Antikrists anda, liksom man ock knappast kunde uttala någon skarpare anklagelse mot en konung, än om han beskylldes för att vilja utöfver sitt rätta maktområde, såsom t. ex. Sigismund i Norden, upprätta en obehörig »monarki».

Gustaf Adolf hyste hvarken den ena eller den andra afsikten, men han framhöll, att »monarkien», hvars helgd var fäst vid dess lagar och ej vid innehafvarens person, enligt historiens vittnesbörd icke heller var förknippad med något visst land och ofta öfvergått från en viss ätt till en annan. Han tänkte sig således i yttersta fall det österrikiska husets afsättning från kejsardömet såsom en politisk möjlighet, men också ingenting mera. Att hans ord skulle kunna tydas såsom ett tillkännagifvande, att han från början sträfvade efter detta mål

eller rent af för sin egen räkning eftertraktade kejsarkronan, det föll säkerligen hvarken honom eller riksrådet in. Lika litet innebära hans ord, att han enligt eget erkännande inlät sig på ett vågspel, som kunde sätta hans eget svenska rike i större fara än förut.

På den invändningen, att Tysklands protestantiske furstar blott om han segrade skulle förena sig med honom, men i motsatt fall svika honom, genmälte han, att om han segrade, skulle de »varda hans byte». Därmed menade han ej, att han i sådant fall ämnade eröfra deras länder, utan att han då skulle kunna obetingadt förfoga öfver deras stridskrafter till det gemensamma företaget. Konungen af Danmark betecknade han däremot såsom sin blifvande bundsförvant, om kejsaren finge öfverhanden, men såsom sin fiende, om kejsaren ansattes för hårdt.

* * *

I själfva verket ansåg Kristian IV redan före det nya krigets utbrott, att Gustaf Adolf pressade kejsaren för hårdt med sina kraf.

Till de underhandlingar, som skulle öppnas på våren 1630 i Danzig, hade Gustaf Adolf

ålagt sina sändebud att utöfver de tillämnade framställningarna i Lybeck äfven påyrka, att de båda saxiska kretsarna skulle alldeles utrymmas af kejsarens trupper, alla där under kriget anlagda fästningar slopas, de tyska hamnarna återställas i samma skick som förut, inga örlogsfartyg där vidare byggas eller utrustas och alla redan byggda och utrustade aftacklas. Själf erbjöd han sig att under dessa förutsättningar utrymma Stralsund. Dessa villkor betydde utan tvifvel högt spända uppfordringar till en härskare, som drömde om obetingadt välde inom tyska riket och vida därutöfver. Men det var icke mera än hvad Gustaf Adolf för närvarande trodde sig om att genomföra. Han gick ej ut för att omhvälfva hela tyska riket, utan för att återupprätta protestantismen i Nordtyskland genom den katolska krigsmaktens afväpning inom detta område och vid dess kuster. Det öfriga lämnade han åt framtiden.

Konung Kristian, som fått del i förväg af de svenska yrkandena, råkade i stor oro. Han menade, att Gustaf Adolf ej hade skäl att begära någonting mer än skadestånd för Stralsund. Hvad därutöfver gick, det betydde för honom ett attentat emot Danmarks egen

makt vid Östersjön, som om han ovillkorligen behöfde en katolsk motvikt mot Sverige. Han närmade sig också ånyo kejsaren och Wallenstein. Han hjälpte kraftigt till att omintetgöra underhandlingarna i Danzig, som kejsaren för öfrigt beviljat blott för att vinna tid.

Kristian IV rustade äfven så godt han kunde och inlät sig i förhandlingar om ett köp af Rygen för att därifrån utestänga Gustaf Adolf, som ämnade landstiga vid Stralsund och bemäktiga sig ön, på det att han ej skulle ha de kejserliga trupperna i ryggen. Dessa danska konstgrepp voro nära att framkalla en öppen brytning med Sverge. Gustaf Adolf tänkte ett ögonblick på att affordra konung Kristian en bestämd neutralitetsförklaring och, om en sådan vägrades, angripa Danmark med hela sin makt. Han afstod därifrån på Oxenstjernas föreställningar och kunde så mycket lättare finna sig i denna försakelse, då han erfor, att hans befälhafvare i Stralsund lyckats fördrifva de kejserliga besättningarna från Rygen, innan det danskt-pommerska aftalet hunnit fullbordas. Men ännu använde han någon tid för att med hänsyn till Danmarks hållning förstärka sina rustningar. Han ansåg sig böra kvarlämna mera trupper i Sverge än han

förut beräknat, och under hela sitt tyska krig hade han sin uppmärksamhet skarpt fäst på Kristian IV, som onekligen vid flere tillfällen betedde sig ganska tvetydigt.

När Gustaf Adolf den 19 maj 1630 i Stockholm skildes från sina ständer, höll han till dem sitt sista tal, som nästan bar prägeln af ett afsked för lifvet. För att bemöta dem, som kunde »sig imaginera och inbilla», att han »sig samma krig utan någon gifven orsak uppå tagit», yttrade han då bland annat: »Så tager jag Gud den allrahögste till vittne, i hvilkens åsyn jag nu här sitter, att jag det icke af eget bevåg eller af lust till krig företager, utan att jag är därtill märkeligen eggad och förorsakad i några åtskilliga år, i det de kejserlige all förolämpning hafva bevist oss med våra sändebud i Lybeck, såsom ock med deras fältmarskalk med en ansenlig armé hafva understödt och gjort vår fiende, de polackar, bistånd, så att hvar det icke hade skett, vi märkeligt emot dem skulle hafva avancerat. Därtill med äro vi ock af våra högt beträngde grannar, förvanter och svågrar härtill uppmanade, ja och af vidt aflägsne konungar med högsta flit kallade att företaga detta kriget, och till det högsta, att de för-

tryckte religionsförvanter måtte befrias ifrån det påfviska oket; hvilket vi förhoppas med Guds nåd skall kunna ske.»

Det finns intet rimligt skäl att betvifla denna Gustaf Adolfs högtidliga förklaring, liksom ej heller, att för honom protestantismens och Sverges sak var en och den samma: »Vårt fäderneslands majestät och Guds kyrka, som därutinnan hvilar, äro väl värda, att man besvärligheter, ja, själfva döden därföre lider.» Och med denna förmåga af själfuppoffring förband sig i hans själ äfven en manlig ärelystnad: »Ju mera omöjligheter man öfvervinner, ju högre ros och ära föder det af sig både i denna och tillkommande tider.»

* * *

Midsommartiden landsteg han på Usedom, enär han ej längre behöfde bekymra sig om Rygens ockupation. Han stod nu just framför Oderlinjen, som i hans tidigare beräkningar alltid hade förefallit honom såsom den minst lämpliga och svåraste att följa vid ett fälttåg inåt Tyskland. Men han hade icke längre något val, och åtminstone ett af de hinder, som han förutsatt, var nu till en del aflägsnadt.

De länder, som han närmast skulle beträda, tillhörde visserligen hans trosförvanter, men nu voro de besatta af fientliga trupper och kunde alltså af honom tagas i besittning efter krigets rätt. Till desse trosförvanter var han ej förpliktad genom något förut ingånget förbund. Han var icke sinnad att tåla någon neutralitet, när han själf uppbjöd alla sina krafter. Så väl för den gemensamma sakens skull som för sin egen kände han sig berättigad och förpliktad att föreskrifva de villkor, som i hvarje krigsläge syntes honom oundgängliga, och den högsta ledningen ville han lika litet nu som förr afstå åt någon, så snart han lagt handen vid arbetet. Men han förutsåg, att kriget ej skulle kunna lyktas med ett hastigt angrepp, utan kräfde fiendens uttröttande genom tålamod och ihärdighet äfven i motgångar. Han var van vid långa krig och att vänta, tills vapnens och statskonstens verk hunnit mogna.

Från det ena befästa lägret till det andra ryckte han fram för att tränga fienden undan och bereda sin här frihet att efter behof vända sig åt olika sidor. Ansträngande marscher skydde han ej, och afstånden i Tyskland emellan dess många städer kunde ej förefalla besvär-

liga i jämförelse med dem han tillryggalagt hemma i Sverge, i Lifland och Ryssland. Men han vedervågade ingenting utan att först trygga sina förbindelser bakom sig.

Hans första betydande såväl politiska som militära framgång betecknas af det fördrag, som han aftvang hertigen af Pommern. Därigenom blef han landets oinskränkte krigsherre, så länge det nu började kriget komme att räcka. Men äfven efteråt skulle Sverge och Pommern vara ständigt förbundna till ömsesidigt försvar. Kurfursten af Brandenburg skulle ej i kraft af ingångna arfföreningar äga tillträda hertigdömet, innan han bekräftat samma förpliktelser till Sverge. Sverges förbund med Stralsund skulle äga gällande kraft äfven oberoende af fördraget med Pommern.

Detta fördrag utgjorde förebilden för många andra, som Gustaf Adolf sedermera afslöt i Tyskland. Från början ämnade han upprätta en varaktig förbindelse mellan Sverge och Tysklands protestantiska ständer, så många, som han kunde förmå till anslutning, Han ville själf grundlägga den evangeliska allians, som hans diplomati förut hade förgäfves eftersträfvat.

Men vid denna tid tänkte han ej på att

behålla Pommern, utan ville använda dess besittning för att förmå kurfursten af Brandenburg till ett liknande förbund. Åt sig själf förbehöll han blott Stralsund, men ingalunda för att införlifva staden med Sverge. Öfver hufvud tedde sig för honom aldrig Sverges ersättning för krigets uppoffringar i form af lösryckta landförvärf på Tysklands bekostnad. Det var honom nog att åt Sverge bereda en sådan förbindelse med den återställda tyska protestantismen, att bådas trygghet äfven för framtiden garanterades genom en stark och organiserad försvarsställning. I detta oupplösliga sammanhang emellan Sverges »satisfaktion», den tyska protestantismens »restitution» och bådas »assekuration», såsom de diplomatiska uttrycken lydde, ligger nyckeln till Gustaf Adolfs tyska politik, som för öfrigt med samma väsentliga syfte utvecklades till större omfattning i mån af hans segrar.

Bland Tysklands borgerskap, där nitet för reformationens sak alltid lågat varmast, hade Gustaf Adolf lättare att finna frivillige bundsförvanter än bland dess tveksamme och misstrogne furstar. Magdeburg ställde sig efter en folklig partihvälfning öppet på hans sida och afslöt med honom ett fördrag på ungefär

samma vilkor som Stralsund. Dess undsättning blef därefter från hösten 1630 till våren 1631 den förnämsta uppgiften för hans krigföring, som sålunda tillika skulle vinna en fast stödjepunkt vid Elbelinjen. Han räknade därvid äfven på de fientliga stridskrafternas försvagande i följd af den ovilja, som ligans medlemmar under franskt inflytande hade ådagalagt emot kejsarens politik vid kurfurstedagen i Regensburg, och som ledde till Wallensteins afsättning från öfverbefälet i samband med den kejserliga härens förminskning.

Gustaf Adolf misstog sig likväl i denna förhoppning. Ligans trupper under Tilly visade sig tillräckligt starka att jämte återstoden af den Wallensteinska krigsmakten hindra honom att med sin endast småningom förstärkta här framtränga till Elbe vare sig genom Mecklenburg eller på en omväg uppför Oder och sedan genom Brandenburg och Saxen. Svårigheterna förvärrades därigenom, att de båda kurfurstarne i det längsta vägrade honom bistånd och till och med genomtåg. Deras försök på furstemötet eller »konventet» i Leipzig att bilda att evangeliskt mellanparti, som utan hänsyn till Sverge skulle afpressa kejsaren och ligan eftergifter på diplomatisk väg, var under

denna väldiga kris alldeles utsiktslöst och beseglade i själfva verket Magdeburgs öde. Alltför sent hade Gustaf Adolf ändtligen i maj 1631, sedan han eröfrat Frankfurt vid Oder, lyckats tvinga sin svåger i Berlin till förbund och till att öfverlemna fästningarna Küstrin och Spandau. Kurfurst Johan Georg af Saxen var han ej nog mäktig att tvinga på samma sätt, och vägen utmed Havel och Spree kunde ej i tid föra honom till Magdeburgs murar.

Magdeburgs fall var för Gustaf Adolf en svår motgång. Därefter hade han tills vidare ingenting annat att göra än att så vidt möjligt trygga och utvidga sin operationsbas. Sedan han nödgat Georg Vilhelm till ytterligare eftergifter, återinsatte han de fördrifne hertigarne i Mecklenburg och lade sig därpå i det befästa lägret vid Werben, hvarigenom han behärskade förbindelsen mellan Brandenburg och nedre Elbelinjen. I juli tillbakavisade han två gånger Tillys angrepp mot detta starka bålverk.

Gustaf Adolfs fältherreförmåga hade uthärdat detta svåra års eldprof. Hans vapen gjorde sig gällande öfver ett vidsträckt område mellan Elbe och Oder, och han kunde med stärkt tillförsikt afbida händelsernas vi-

dare utveckling. Efter hand började de protestantiske furstarne söka hans hjälp, hårdt beträngde som de voro af ligans öfvermakt i söder. Flere af dem mottogo svenska befäl, och en tysk här samlades i den svenske konungens namn.

Hans politik hade också fått ett mäktigt europeiskt stöd. Redan i januari 1631 hade genom Bärwaldefördraget de långvariga förhandlingarna om ett svenskt-franskt förbund vunnit en tillfredsställande lösning. Dess syfte var vidsträcktare än Gustaf Adolfs ursprungliga afsikt, när han utan bundsförvanter gick öfver till Tyskland. Men äfven det var likväl strängt begränsadt, och han gjorde sig ej till verkställare af ensidigt franska planer. Båda makterna skulle tillsammans arbeta för de undertryckta ständernas restitution inom hela tyska riket, men endast konungen af Sverge uppställde den därtill nödiga krigsmakten med såväl venetianska som franska penningebidrag. Han hade afböjt Richelieus förslag om ett deladt protektorat inom Tyskland, för Sverge öfver de protestantiska ständerna, för Frankrike öfver de katolska. Han medgaf ej heller Frankrike någon rätt att ingripa i de tyska angelägenheternas ordnande efter vunnen seger.

Däremot förpliktade han sig att icke störa katolikernas religionsöfning inom de områden, som han besatte, och att erkänna ligans neutralitet under förutsättning af dess eget fredliga beteende under hans fälttåg. Frankrikes och Sveriges förbund var således endast riktadt emot den kejserliga makten.

Med ligan hade Gustaf Adolf emellertid redan råkat i uppenbart krig, och han var därför ej längre bunden af den franska neutralitetsklausulen. Frankrikes plan att med ligans tillhjälp bilda ett särskildt katolskt parti, till motvikt mot såväl Sverge som kejsaren, hade misslyckats. Det bräckliga protestantiska mellanpartiet försvann också alldeles, när kejsarens och ligans förenade anfall nödgade kurfursten af Saxen att omsider söka Gustaf Adolfs förbund utan förbehåll af själfständig krigsledning.

Den epokgörande segern vid Breitenfeld den 7 september 1631 betydde därför en kraftmätning emellan den samlade tyska protestantismen och den katolska reaktionen. Och samlingen var fullbordad under Sverges konung, som från denna tid öfvertog det högsta ansvaret för Tysklands omdaning på protestantisk grund.

* * *

Gustaf Adolf öfverlät åt kurfursten af Saxen att angripa kejsarens arfländer. Han satte således Johan Georgs förbundstrohet på prof och vidgade klyftan emellan honom och kejsaren. Tillika pröfvades utan omedelbar fara Wallensteins mening med de hemliga underhandlingar, som både före och efter det stora slaget fördes under ömsesidig stark misstro.

Själf gick Gustaf Adolf västerut för att alldeles bryta ligans makt och återupprätta äfven den sydtyska protestantismen. Han satte sitt mål högre, ju mer han kände sina krafter växa.

De anordningar, som han vidtog under sitt segertåg, antyda hvad han tänkte sig såsom underlag för en blifvande allmän riksfred. Han kräfde hyllningar i sitt eget och svenska kronans namn, icke såsom eröfrare på tyska rikets bekostnad, utan såsom krigsherre inom dess gränser, för att behålla afgörandet om den nya organisationen i sin egen hand. Liksom i Preussen, lade han beslag på kyrkliga områden, gods och inkomster till underhåll för sin här och delvis äfven till förläningar åt sina anhängare och generaler. Han utvidgade åt alla sidor sitt förbundssystem och gjorde de undertryckta ständernas restitution beroende

af deras kraftiga medverkan för den gemensamma saken. Han organiserade den krigsmakt, som stod honom till buds, och som oupphörligen växte genom tyska och britiska värfningar, genom utskrifningar i Sverge, till flere särskilda protestantiska härar, som från olika håll skulle samverka under hans högsta ledning.

Men öfverallt skyddade han äfven katolikernas religionsöfning, icke blott på grund af fördraget med Frankrike, utan också därför att han själf numera höjt sig öfver den kyrkliga oförsonlighetens synpunkt. Han insåg, att ingen varaktig fred kunde byggas på en särskild kyrkas eller bekännelses despotism, och han stod numera såsom förkämpe för en protestantism, under hvars hägn de motsatta trospartierna kunde vänjas ifrån sin utrotningsstrid. Hierarkiens oantastlighet erkände han visserligen ej, men till och med påfven medgaf, att genom Gustaf Adolfs uppträdande religionskriget såsom sådant förlorat sin skärpa.

De politiska motsatserna framträdde därför i en ny gestalt. Gustaf Adolfs högkvarter i Mainz stod i vägen för Frankrikes inflytande inom Tyskland och för dess utvidgningsplaner vid Ren. Spänningen emellan de båda bunds-

förvanterna växte, då konungen kräfde ligans fullständiga afväpning såsom villkor för dess neutralitet. Och efter ligans sprängning under det fortsatta kriget mot Maximilian af Bäjern blef Richelieus hållning i hög grad misstänksam.

Gustaf Adolf förhandlade själfständigt med Venedig och Schweiz. För dessa förhandlingars skull trädde han i förbindelse med de franske hugenotternas förre höfding, hertig Henrik af Rohan, som redan på Karl IX:s och Henrik IV:s tid varit i fråga såsom en föreningslänk emellan Frankrike och Sverge genom en förmälning med Gustaf Adolfs syster. Nu var det konungens afsikt att genom honom bemäktiga sig väldet öfver Graubyndenpassen och sålunda stänga vägen för de habsburgska makternas truppförflyttningar emellan Italien och Tyskland. Men det såg tillika ut, som om Gustaf Adolf ville tränga Frankrike undan till Italien för att där bekämpa dessa makter, medan han själf på egen hand uppgjorde tvisten med kejsaren inom tyska riket och de österrikiska arfländerna.

Wallensteins återuppträdande i spetsen för en ny kejserlig här förändrade Gustaf Adolfs planer. Han måste vända sig mot sin starkaste

fiende, och i striderna omkring Nyrnberg mätte sig tidens störste fältherrar med hvarandra utan afgörande framgång för någondera.

Under denna kris meddelade Gustaf Adolf kurfursten af Saxen och riksstaden Nyrnberg sitt utkast till ett evangeliskt förbund inom tyska riket, ett *Corpus Evangelicorum*. Det innebar en fast organisation af den tyska protestantismen med en gemensam krigsmakt och bestämda förbundsplikter under svenska kronans högsta ledning, oaktadt konungen var beredd till vissa eftergifter för den saxiska ömtåligheten. Åt sig själf förbehöll han intet annat landförvärf än Wismar och Pommern. För den förlorade utsikten till hertigdömet skulle Brandenburg få ersättning i sekulariserade bikopsstift. Men den svenske konungens landförvärf skulle hufvudsakligen utgöra grundvalen för hans maktställning inom det evangeliska förbundet och för hans rättsanspråk till talan å dess vägnar inom tyska rikets historiskt gifna författning. Emot en sådan maktställning, som, oafsedt de större proportionerna och de skarpare fastställda befogenheterna, kunde jämföras med det oraniska husets inom den nederländska konfederationen, skulle visserligen det romerskt-tyska kejsardömet föga betyda, bundet som

det var af kröningskapitulationer, af kurfurstarnes och ständernas häfdvunna rättigheter. Men kejsardömets aftvungna sanktion var dock nödvändig, liksom ock riksförfattningens formella upprätthållande, för att gifva den nya organisationen fullgiltig rättskraft.

Sådan ungefär torde Gustaf Adolfs politiska tankegång ha varit, då han under sitt sista fälttåg, för att rädda det sviktande Saxen undan Wallensteins öfverfall, stupade vid Lützen den 6 november 1632.

Att en kejsarkrona hägrat för honom såsom yttersta mål, vare sig den gamla romersk-tyska eller en nytillverkad skandinavisk, det är obevisligt och i sig självt föga rimligt. Men att han räddat protestantismen såväl genom sin mångåriga kamp i Östersjöländerna som genom sina två års segrar på tysk mark, därom bär historien ojäfvigt vittnesbörd.

* * *

Hur skulle det ha gått, om Gustaf Adolf fått lefva och fullborda sina planer?

Sådana frågor äro främmande för all historisk betraktelse, som har att syssla endast med hvad som verkligen tilldragit sig. Men

dit hör äfven att söka uppskatta dess betydelse på grund af sammanhanget emellan verkningar och orsaker. Att Gustaf Adolfs död betyder en epokgörande vändning i såväl Europas som Sveriges historia, kan knappast synas tvifvelaktigt, om man jämför den gång, som den protestantiska politiken tog under hans ledning, med det stora krigets efterföljande förlopp och resultat. Hans personlighet, som mindre än någon samtida fjättrats af inlärda fördomar, utan alltjämt var stadd i själfständig och mäktig utveckling, behärskade genom sin inneboende styrka och sin tillkämpade ställning både understödjande och fientliga krafter på ett helt annat sätt än hans arftagare å ömse sidor förmådde.

Blott från den ståndpunkt, som i längden blef den enda hållbara genom protestantismens försvagande efter hans bortgång, har man kunnat förlägga hans lifsarbetes väsentliga innebörd till hans tyska fälttåg. Det visade sig omöjligt att återupprätta och häfda den protestantiska saken i Bömen, Mären och ärkehertigdömet Österrike. Den ungerska och transsilvaniska protestantismen afsöndrades från den västerländska genom den segrande papistiska reaktionen i de mellanliggande länderna

och förlorade sedermera en god del af sin ursprungliga kraft och självkänsla. Det polska Preussen måste åter utlevereras till det bigotta partiväldet inom adelsrepubliken, hvars egen sjunkande protestantism därigenom gick miste om sitt ryggstöd. Inom tyska riket däremot och inom de gränser, som kunde anses uppdragna redan genom segern vid Breitenfeld, bevarades protestantismen i ungefär samma skick som före det sista hotande katolska angreppet, och man vande sig med tiden att betrakta västfaliska freden som inseglet å Gustaf Adolfs räddningsverk.

Men för Gustaf Adolf själf var protestantismens befrielse aldrig uteslutande eller ens förnämligast en tysk angelägenhet. Kampen i östra Europa var efter freden med Danmark hans närmaste och mest ansträngande uppgift. Den makt, som han där under ett till anfall utvidgadt självförsvar småningom uppbyggde, utgjorde det nödvändiga bålverket först för Sverges, därefter för det protestantiska Tysklands frihet, sedan han förgäfves sökt begagna sig däraf till ett omedelbart angrepp emot den triumferande papismen i habsburgska husets arfländer. Detta bålverk var så säkert lagdt och så starkt, att det redan

före hans ingripande i Tyskland gaf de slagne protestanterna andrum genom att afgjordt hämma den polska maktens samverkan med kejsarens och ligans, och att det ännu efter hans död mäktade uthärda det eldprof, som inbröt i följd af nederlaget vid Nördlingen och de tyske bundsförvanternas affall eller opålitlighet. Däri, att Gustaf Adolf skapade en sådan svensk makt under och genom sina strider i Östersjöländerna, består hans grundläggande, om också ej hans mest lysande förtjänst om protestantismens räddning från undergång. Han var ej heller sinnad att stanna vid dess återupprättande i det egentliga Tyskland. När han efter segern öfver ligan såg sig i stånd att ytterligare vidga sina planer, föresatte han sig än en gång att bryta äfven det katolska ok, som habsburgarne pålagt sina egne undersåtar. Bömiske landsflyktingar kämpade i hans här och förberedde sina landsmän på den annalkande befrielsen; med Österrikes protestantiska allmoge, som rest sig vid hans framträngande till Donau, trädde han i förbindelse, och hela hans uppträdande i Sydtyskland ådagalade, att han ej ansåg den protestantiska restaurationen inom detta om-

råde fullt tryggad utan en motsvarande förändring i dess grannländer.

Krigets utgång, sedan dess ledning fallit i andra händer, visade, att denna uppfattning var riktig. Eftersom Habsburgarne lyckades häfda den romerska kyrkans välde i sina arfländer, inskränktes äfven den sydtyska protestantismen, och katolicismens öfvervikt såväl söder om Main som vid Ren befästes genom de andliga furstendömenas åter garanterade maktställning. Tyskland, som vid den katolska reaktionens begynnelse i det sextonde århundradet varit på god väg att samlas under protestantismens banér och ännu till största delen spjärnade emot den romerska propagandan, klöfs för framtiden genom de kämpande partiernas återvunna jämvikt efter Habsburgarnes nya framgångar emellan rikets katolska och protestantiska ständer. Den »paritet» eller likställighet emellan bekännelserna, som föreskrefs genom västfaliska freden, innebar visserligen ett erkännande å rikets vägnar af de protestantiske furstarnes kyrkliga myndighet, men ingen verklig religionsfrihet för undersåtarne, som endast genom utvandring kunde undandraga sig den territoriella öfverhetens omvändelsenit.

Snarare kan man säga, att genom denna kompromiss såväl protestantismen som katolicismen öfvergifvit sina anspråk att bestämma Tysklands utveckling. De särskilda landskyrkorna slöto sig inom sig själfva, de stelnade hvar i sin ortodoxi, medan furstarne i sin fortsatta makttäflan inbördes lämnade de kyrkliga motiven å sido och därmed äfven afstodo från alla sträfvanden att samla det splittrade folket i en högre samhällstankes tjänst. Såtillvida sekulariserades deras dynastiska politik, men utan att på länge finna något annat innehåll än deras egna stridiga intressen. Det partikularistiska religionstvånget bröts ej genom den tyska protestantismens självständigt uppnådda mognad, utan genom främmande inflytelser, som tillika försvagade religionens betydelse i Tysklands kulturlif. Senare tiders nationella enhetsrörelser ha ej heller framgått ur protestantismen, utan ur den nya världsliga kulturen, och de ha gjort sig gällande i strid äfven emot de olika kyrkornas afsöndringsbegär. Men af den kyrkliga ortodoxismen har den tyska nationalismen tagit i arf sitt ofördragsamma och förföljelselystna skaplynne.

Också Sverge, som åtminstone bevarade sin politiska enhet på den tryggade protestan-

tismens grundval, försjönk efter Gustaf Adolfs dagar mer och mer i den statskyrkliga ortodoxien och oförDragsamheten, tills äfven hos oss, ännu senare än i Tyskland, de moderna frihetsgrundsatserna visade sig starkare än den föråldrade bekännelsepolisen. Till dess förväxlades protestantismens halfva seger, som köptes genom dess stympning och förkrympning, med den konsoliderade luteranismens herravälde, och Gustaf Adolfs namn togs i beslag för den oförändrade Augustanas och Konkordiebokens räkning.

I självfva verket är Gustaf Adolf icke ansvarig för denna förvrängning. Visserligen var han ej, lika litet som sin fader, den moderna religionsfrihetens förkunnare och hjälte. Hvarje företag att mäta honom med vår tids mått, vare sig till beröm eller till tadel, måste stranda på omöjligheten att därmed förlika hans egna handlingar och utsagor. Hela hans politik bär, från modern synvinkel, en arkaisk prägel, icke blott i kyrkligt afseende, utan äfven t. ex. i jämförelse med våra dagars nationalitetsföreställningar, som ej heller ingingo eller kunde ingå i hans åskådningssätt. Men om man försöker betrakta hvad han åsyftade under hans egen tids kategorier, så kan man svår-

ligen undgå att varsna, att han ej tillhör bekännelsekämparnes hop, utan framstår som målsman för en ny utvecklingsform af protestantismen.

För Gustaf Adolf, liksom för alla hans samtida, var en statsmakt utan kyrklig helgd otänkbar. Den rätta helgden kunde endast en protestantisk kyrka gifva, och statsmaktens högsta uppgift var att främja undersåtarnes andliga välfärd genom att upprätta och skydda en sådan kyrka. Undersåtarnes samhörighet såsom ett politiskt folk betingades i främsta rummet af deras kyrkliga sammanhållning: »en Gud och en konung», det var tidens allmänna valspråk. Svenska folkets rätt till politisk självständighet sammanföll med dess anspråk på erkännande och skydd åt sin protestantiska kyrka. Den öfverhet, som vägrade Sverges folk ett sådant erkännande och skydd, förverkade sina kraf på dess lydnad, och den revolution, som insatte en annan öfverhet med bättre medvetande om sin plikt, var inför Gud och människor fullt rättmätig. En sådan öfverhet var ock berättigad och förpliktad att efter förmåga värja Sverges protestantiska folk och trosförvanterna i utlandet emot främmande påfviskt förtryck.

Ur den protestantiska revolutionen i Sverge framgick således Gustaf Adolfs kamp för protestantismens befrielse i Europa. Men kampens nödtvång och framgång vidgade hans uppfattning af statsmaktens protestantiska plikt emot trosförvanter och trosfiender. Det besannades här, liksom så ofta eljest i historien, att den allvarliga striden bättre än den ansvarsrädda fridsamheten uppfostrar dem, som öfverhufvud kunna lära, till mångsidig pröfning, till erkännande af oliktänkande medhjälpares och äfven motståndares anspråk.

Från sin fader hade Gustaf Adolf ärft grundsatsen att ej göra någon skillnad emellan luteraner och kalvinister i den gemensamma kampen för protestantismens sak. Men det var honom beskärdt att åtminstone utstaka planen till en fast politisk organisation såsom ram för en fortsatt samverkan dem emellan. Inom en sådan ram och under en sådan samverkan skulle tydligen de särskilda landskyrkornas ofördragsamhet emot hvarandras medlemmar och de olika protestantiske bekännelseteologernas inbördes förkättringslust ej kunna ohejdadt trifvas eller åtminstone icke kunna påräkna öfverhetens understöd. Det varaktiga politiska förbundet måste framkalla en allmänt

evangelisk riktning äfven inom det kyrkliga området. Och hvad ännu mera är, den religionsfrihet, som Gustaf Adolf omsider visade sig villig att tillerkänna katolikerna, om ej som lika berättigade undersåtar, åtminstone såsom skyddsförvanter, inom protestantismens utvidgade maktområde, var ägnad att bana vägen för en utjämning af kristenhetens blodiga trossplit.

Ännu kvarlefde många traditioner från Europas kyrkopolitiska enhet, och man kände inom båda lägren den uppståndna splittringen som en brist och nästan som en syndaskuld. Äfven i Gustaf Adolfs protestantiska politik framträder ett starkt universalistiskt drag. Hans evangeliska allianstanke, som afsåg icke blott Skandinavien och Tyskland, utan äfven den västeuropeiska protestantismen, får ej betraktas blott och bart som en diplomatisk nödhjälp, utan var tillika ett uttryck för hans känsla af protestantismens behof att öfvervinna kyrkosprängningens skadliga följder. Hans uppfordran till en sådan sammanslutning af fritt förenade stater och kyrkor var en tidsenlig form för den så ofta förut och efteråt framskymtande förhoppningen om ett europeiskt statsförbund. Närmast gällde det att bereda

en motvikt mot katolicismens starkare och äldre enhet, men endast om katolicismen nödgades att uppgifva sin anfallsställning, kunde Europa återvinna åtminstone en jämvikt emellan ömsesidigt erkända motsatser.

Gustaf Adolfs uppslag för framtiden äro större än det verk han fullbordat. De gingo ej alldeles förlorade, ehuru hvarken i Sverge eller i Tyskland de, som tillträdde hans politiska kvarlåtenskap, mäktade göra dem fruktbärande i hans anda. Hans verklige arftagare inom protestantismens utveckling finns ej där. Det är ingen annan än Cromwell, han som åter häfdade, äfven han med sitt tidehvarfs begränsning, såväl den evangeliska trosfriheten som den evangeliska allianstanken. Ej heller han var i stånd att ensam genomföra sitt värf. Men det upptogs och fortsattes å ömse sidor om Atlanten af en folklig protestantism, som, härdad i långvariga strider, omsider förde den sanna religionsfriheten till seger utan att öfvergifva religionen och fortplantade dess grundsatser till de efterblifna folken, om än i afbleknad och vanställd gestalt. På denna grundval fortgår arbetet för protestantismens fria enhet, som ännu synes långt aflägsen, för att ej tala om kristenhetens eller mänsklig-

hetens. Men äfven detta arbete ligger i samma linje som Gustaf Adolfs.

För så vidt som likväl Gustaf Adolf måste erkännas såsom den äkta protestantismens förkämpe och banbrytare, så blef han det, därför att han trots sitt konunganamn var, liksom Cromwell, en revolutionens son, ej den kyrkopolitiska legitimitetens.

Hans personlighet och hans makt ägde sin upprinnelse i en glanslös, men skickelsediger kamp på en aflägsen och begränsad skådeplats. För samtiden, och äfven för eftervärlden, kunde denna kamp knappast synas värd mycken uppmärksamhet i jämförelse med det väldiga bullret på den prunkande världsteatern. Gustaf Adolf medgaf det själf, då han företog sig att skildra sin faders strid och därvid lugnt anmärkte, att mången torde betvifla gagnet af hvad han ämnade anteckna: »Ty det beskrifver här icke det romerska rikets och turkens krig, de hispaniska eller turkiska läger, därmed världen *in suspenso* hålles och sig för ett allmänt ok och träldom frukta måste, utan allenast Sverges tillstånd på några få år, det icke allom att veta åligger».

Den tidens världsmakter, Osmans och

Habsburgs ätter, spanjorens och storturkens härlighet, blända och skrämma icke längre. Men den, som söker efter den ännu ej utlefvade folkkraftens, det frigörande samhällsarbetets dolda källsprång, han skall finna ett af dem i det samfällda ansvar, som hertig Karl aftvang Sverges folk, liksom ett annat i skottarnes stränga *Covenant* några årtionden efteråt. Ur den troende personlighetens samvetsplikt att störta gudlöshetens herradöme föddes den hjältestyrka, som i sin mognad bräckte de svåraste hindren för det nyare Europas framåtskridande odling och frihet.





